

ALDE FRYSKE TSJERKEN

nr. 9 december 2013

Herinneringen aan een afgebrande kerk

Dirk Embderveld (1722-1799)

Zandstenen grafkisten

Restaureren in oorlogstijd

Raadselachtige muurschilderingen

In dit nummer

In dit nummer

Alde Fryske Tsjerken

opvolger van 'Keppelstok'

nr. 9 december 2013

ISSN 2210-7657

STICHTING ALDE FRYSKES TSJERKEN

Opgericht 9 september 1970

Dagelijks bestuur en directie
Drs. J. Kersbergen, voorzitter
Ir. J.D. Niemeijer, secretaris
E. Hidding, penningmeester
Drs. H. T. Algra
Drs. J.-M. Postma
G.A. Bakker, directeur

Adres
Postbus 137
8900 AC Leeuwarden
Bezoekadres: Emmakade 59
Tel: 058-2139666
E-mail: info@aldefrysketsjerken.nl
Frieslandbank nr. 29.81.00.703
ING: 22.07.600

Donateurschap
Minimaal per jaar € 17,50
Opzegging vóór 1 november.

Redactie
Vacature, voorzitter
Drs. L. Dijkstra, secretaris
Drs. H.T. Algra
Dr. J.E.A. Kroesen
Dr. H. Nijdam
Drs. M. Stoter
Dr. O. Vries

Redactieadres
Postbus 137
8900 AC Leeuwarden
E-mail: louw.dijkstra@hetnet.nl

Vormgeving en opmaak
Martha Kalma en Robert Seton

1

ARNOUD KLOKKE & ELISABETH
PENNINGA-LAUTENBACH

De raadselachtige muurschilderingen
van Oostrum

4

ALBERT REINSTRAS &
PHILIPPUS BREUKER

De kerk van Boazum

Restaureren en reconstrueren in oorlogstijd

10

HENK NOTA

Herinneringen aan een afgebrande kerk

De H. Clemenskerk in Nes op Ameland

11

Stichtingsnieuws

22

KEES KUIKEN

Zandstenen grafkisten in Fryslân:
een kort overzicht

25

SYTSE TEN HOEVE

Preekstoelen en doophekken van
Dirk Embderveld (1722-1799)

Foto voorzijde:

De gewelfschildering in kerk van Boazem

Detail van de muurschildering, nagetekend door K.S. Gaasterland.
Foto A. Klokke

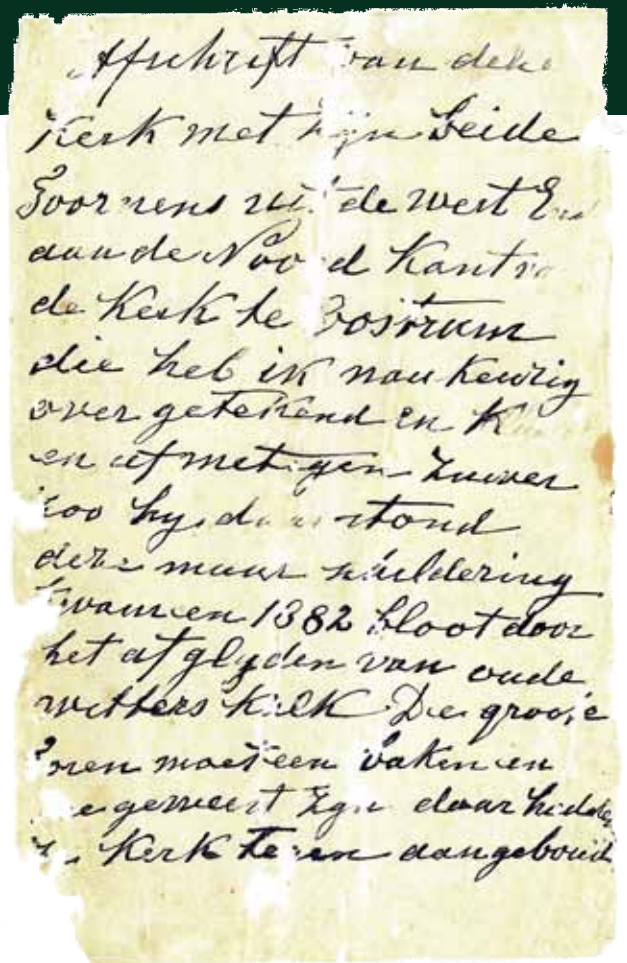
Wie als bezoeker de kerk van Oostrum binnenkomt, ziet op de noordmuur vijf tekeningen staan. De kleuren zijn enigszins vervaagd. Eenmaal dichterbij, wordt duidelijk dat het om vier kerken met toren gaat en één losse toren. Over de historie van deze tekeningen is weinig bekend. Daarmee rijst de vraag wat de betekenis en achtergrond van deze bijzondere doch raadselachtige muurschetsen kan zijn.

VERSCHOLEN ONDER KALK

De eerste bron die wijst op de aanwezigheid van de muurtekeningen dateert van 1882. In dat jaar werd de kerk opnieuw gewit. Daarvoor was het nodig eerst de oude kalklaag te verwijderen. Tijdens deze werkzaamheden komt de meest westelijke muurtekening tevoorschijn. De persoon die dit werk uitvoert is K. S. Gaasterland (1851-1922), *Temmer Man* (te) Oostrum. Hij vindt het kennelijk jammer de muurtekening weer te moeten overkalken en besluit deze eerst op ware grootte over te tekenen.¹ Deze informatie is ons bekend dankzij de twee schoolschriftvelletjes die Gaasterland bij de tekening voegde. Hierop is het volgende te lezen:

ARNOUD KLOKKE/ELISABETH
PENNINGA-LAUTENBACH

De raadselachtige muurschilderingen van Oostrum

Schoolschriftvelletje dat Gaasterland bij de tekening voegde.
Foto A. Klokke

Afschrift van deze kerk met zijn beide toornen uit de west end aan den Noord Kant van de Kerk te Oostrum die heb ik naukeurig overgetekend en kleur en afmetingen zuiver zoo hij daar stond deze muur schilderij kwam en 1882 bloot door het afglijden van oude witter Kalk. Die groote toren moet een baken in (ze)e geweest zijn daar hadden ze Kerk tegen aangeboud.

Het interieur met de wandschilderingen. Foto Frans Andringa

RESTAURATIE IN 1973

Bij de restauratie van 1973 worden vijf muurschilderingen in de kerk ontdekt.² Er staan op de noordmuur vier tekeningen van gotische kerken en één tekening van een losse toren. Als men de muurtekeningen op de noordmuur van west naar oost nummert van één tot vijf, staat onder de tweede tekening (een veel kleinere kerk) nog een 'Haagse' ooievaar getekend. Tussen nummer twee en nummer drie staat het jaartal 1582 met daarboven enige vage letters. Het jaartal 1582 kan wellicht in verband worden gebracht met de start van een protestantse gemeente nadat de Reformatie in 1580 in Friesland werd doorgevoerd.

BETEKENIS

Men tast in het duister als het gaat om de vraag wat de betekenis van deze vijf muurtekeningen is. Herma van den Berg suggereert dat het om afbeeldingen van kerken in de omgeving van Oostrum zou gaan, maar meer dan een hypothese is dat niet.³ Volgens Van Zanten zijn het eerder schetsen voor een daadwerkelijke muurschildering. De uiteindelijke functie zou dan puur decoratief zijn geweest.⁴

Tekening van Stellingwerf van de kerk van Oostrum uit 1723. Collectie ILW-RUG

De door Gaasterland geschreven tekst licht wellicht een tipje van de sluier op. Hij schrijft dat de toren ooit 'een baken in zee geweest' is. Dat kan van de huidige gedrongen toren van Oostrum niet gezegd worden. Door wat Gaasterland hier verder over schrijft, weten we dat dit over een eerdere toren gaat:

Volgens betrouwbare (bronnen) zooals Minedoues [Minne Douwes] Mellema en zijn zoon D.M. Mellema dat haer overgrootouders gezeid hadden dat het een baken in zee geweest was en dat daar de kerk tegenaangebouwd was met de toren zo scheef heng was hij bij de kerk naal afgebroken en naar het westen toe neer gevallen.

De tekening die Stellingwerf in 1723 maakte van de kerk te Oostrum bevestigt dit. Hij beeldt inderdaad een geheel andere en vooral hogere toren af. Hier kan met recht van gezegd worden dat dit een "baken in zee" moet zijn geweest – al was "zee" hier waarschijnlijk het Dokkumer Grootdiep.

INSTORTEN VAN DE TOREN

Onderzoek in het streekarchief te Dokkum bevestigt dat de toren in 1826 'scheef heng, bij de kerk naal afgebroken en naar het westen toe neergevallen' is. Bewijs hiervoor vinden we in de 'Staat van begroting in ontvangst en uitgaaf van den dorpe Oostrum'.⁵ Hierin valt te lezen dat de toren in 1824 is onderhouden voor 245 gulden, te betalen in 2 termijnen van 122,50 gulden. Als in 1826 de tweede termijn is betaald, wordt daarbovenop een eerste betaling van 100 gulden gemeld wegens 'het gedeeltelijk instorten van de toren'. De toren wordt vervolgens voor 400 gulden weer opgebouwd. De laatste termijn van 100 gulden wordt in 1830 gedaan. Blijkbaar hebben restauratiewerkzaamheden niet genoeg geholpen om te voorkomen dat de toren 'naar het westen toe neergevallen' is.

MUURTEKENING ALS BOUWPLAN

Onze hypothese is nu dat de inwoners van Oostrum in de kerk bijeengekomen zijn om de plannen voor

de herbouw van de toren te bespreken. Schetsen werden ‘geprojecteerd’ op de muur. Grootse plannen met hoge torens werden voorgesteld. Bekende torens van de omliggende dorpen dienden tot voorbeeld. De torens werden zo hoog afgebeeld, dat ze in praktijk nooit realiseerbaar waren⁶.

Gaasterland schrijft over deze herbouw het volgende: ‘Naar mijn en zien [inzien] hebben ze de Kap zake [zakken] laten en een toorent op de west weer op zet hebben’. De toren werd aan de westkant van de kerk weer opgebouwd, maar ze moesten de kap toch wat laten zakken. Zo kreeg Oostrum zijn gedrongen kerktoeren.

Reden voor het laten zakken van de kap, ten opzichte van de tekeningen, kan geweest zijn dat er niet genoeg financiële middelen waren om de toren de gewenste hoogte te geven. Het kan ook zijn dat een bouwkundig argument de doorslag heeft gegeven. Wellicht was men zich inmiddels gaan realiseren dat de terp als fundering niet erg betrouwbaar was. Opnieuw instorten wilde men uiteraard voorkomen. Een minder hoge toren was in die zin een wijze optie.

RAADSEL

We weten niet wat de muurschilderingen in de kerk van Oostrum voorstellen. Het blijft raden naar hun betekenis. In dit artikel hebben wij met onze hypothese een aanzet willen geven voor een debat over “het raadsel van Oostrum”. Haast is geboden, want duidelijk is dat de muurtekeningen zienderogen verbleken. Als men de foto bij een artikel uit het Friesch Dagblad van 1974⁷ vergelijkt met dat wat er nu nog te zien is, moet men spoedig voor het ergste vrezen ...

Arnoud Klokke (de Houwen 2, 9174 GA Ginnum; klokke@antenna.nl) is als vrijwillige archivaris werkzaam op het bureau van de SAFT en verzorgt de webwinkel. Elisabeth Penninga-Lautenbach (MA) Snelliusstraat 110, 9727 JR GRONINGEN, elisabethlautenbach@gmail.com, was eveneens werkzaam bij SAFT en studeerde geschiedenis.

Noten

- 1 P.B. Offringa, W.T. Keune, H.S.J. Zandt, *De kerk te Oostrum* (Fr.) (z.p. 1974) 187-202.
H.M. van den Berg, *De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst, Noordelijk Oostergo. De Dongeradelen* (Den Haag 1984) 434-435.
- 2 M. van Zanten, *Aldus is opgeschilderd* (Groningen 1999) 64-69
- 3 Van den Berg, *Noordelijke Oostergo. De Dongeradelen*, 434-435.
- 4 Van Zanten, *Aldus is opgeschilderd*, 64-69.
- 5 Begrotingen van ontvangsten en uitgaven van de gemeente en de afzonderlijke dorpen, Historisch informatiecentrum noord-oost Fryslân, Staat van begroting in ontvangst en uitgaaf van den dorpe Oostrum, inv. nr. 0882.
- 6 ‘Muurschilderingen in kerkje te Oostrum worden gerestaureerd’, *Friesch Dagblad*, 9 februari 1974, 15.
- 7 Ibidem.

De huidige gedrongen kerktoeren. Foto A. Klokke

Detail van de muurschildering anno 2011. Foto A. Klokke

ALBERT REINSTR A EN
PHILIPPUS BREUKER

De kerk van Boazum

*Restaureren en reconstrueren
in oorlogstijd*

De kerk van Boazum vanuit het oosten. Foto Albert Reinstra

In de periode 1938-1949 werd de middeleeuwse kerk te Boazum grondig onderhanden genomen, een restauratie met de nodige tegenslagen en uitvoeringsperikelen. Veel daarvan waren het gevolg van de Tweede Wereldoorlog, andere vooral van competentiekwesties en een gebrek aan communicatie tussen Rijk, architect en enkele lokale notabelen. Deze factoren, en de architectenvisie waren bepalend voor het eindresultaat, dat als een illustratief voorbeeld van een reconstruerende restauratieopvatting in de boeken terecht is gekomen.

‘IN DEPLORABELEN TOESTAND’

In september 1938 begaf de kerk het plotseling. Een deel van de muren stortte in en ook de aangetaste kapconstructie dreigde naar beneden te komen. De kerkvoogden schakelden meteen de Sneker architect S.G. Walinga in, en die op zijn beurt architect A. L. Oger van Monumentenzorg. Oger kwam kijken en rapporteerde aan de directie: ‘De staat van verval, waarin kerk en toren, vooral uitwendig verkeerend, is van dien aard, dat spoedig ingrijpen dringend noodzakelijk is geworden’. Na een uitvoerige beschrijving van de vele mankementen aan de kerk en toren besloot hij zijn stuk als volgt: ‘Dat de hier gesignaleerde gebreken levensgevaar voor bezoekers van kerk en kerkhof kunnen opleveren, behoeft geen betoog, waarom door mij werd aangeraden kerk en kerkhof te sluiten of bijzondere maatregelen te treffen ten aanzien van het noodzakelijk kerkhofbezoek.’

SLOPEN OF RESTAUREREN?

Het geval kwam uitvoerig in het nieuws. Ds. J.J. Kalma van Hegebeintum sloeg meteen groot alarm. Hij was

in Friesland een pionier op het gebied van de herwaardering van de oude middeleeuwse kerken. De kerk van Hegebeintum was in 1930 al met hulp van Monumentenzorg gerestaureerd, die van het naastliggende Ferwert in 1935 en ook Hantumhuizen, het geboortedorp van Kalma, zou spoedig volgen. In het *Nieuwsblad van Friesland* van 13 oktober 1938 toonde hij onder de kop *Een der oudste Friesche dorpskerken bedreigd: kerk en toren van Bozum op het punt van instorten* een foto van een ingestort deel van de muur, waarbij hij wees op de grote kunsthistorische waarde van het gebouw.¹ Ook het Friesch Genootschap schaarde zich achter de restauratie. Het ondertekende mee de folder die kerkvoogden en gemeente Baarderadeel de wereld in stuurden om geld in te zamelen.

Met de deelneming van het Genootschap was Boazum van een zaak op dorpsniveau opgetild tot een belang voor Friesland. Een verzoek om subsidie werd echter pas laat aan het juiste adres gericht. Competentiekwesties en onenigheid over de vraag wie het werk moest uitvoeren zorgden voor de nodige strubbelingen. Zelfs werd ter discussie gesteld of het gebouw überhaupt eigenlijk wel gerestaureerd moest worden; afbraak en vervanging door een kerk van eigentijdse architectuur was immers ook een optie.

De vraag werd gesteld door hoofdredacteur Hendrik Algra in het gereformeerde *Friesch Dagblad* van 21 oktober 1938. In plaats van ‘alle mogelijke kerkjes’ te restaureren, was het volgens hem beter alleen de gaafste en meest typische voorbeelden in stand te houden. Belangrijker dan restaureren was het scheppen van nieuwe schoonheid; Algra noemde als voorbeeld de nieuwe (gereformeerde) Koepelkerk in Leeuwarden. Maar hij bracht ook bezwaren van andere aard in: voor de bouw van de Koepelkerk stelden de publieke kassen

Overzicht van het interieur gedurende de restauratie. De technische toestand laat duidelijk te wensen over. Foto collectie RCE

‘geen cent beschikbaar’ terwijl de kerk in Boazum ‘blijkbaar na jarenlange verwaarloozing’ op instorten stond. De redacteur van het rooms-katholieke *Het Noorden* sloot zich bij hem aan en drukte zich stiller uit. ‘Het gaat hier om een kerkje, dat door de gemeente zelf verwaarloosd is, ook omdat hier de belangstelling voor het kerkelijk leven niet heel groot is. (Het dorp was overwegend vrijzinnig, de kerk was vrijzinnig Hervormd, maar daarnaast waren er nog een gereformeerde streekkerk en een orthodox Hervormde gemeente, elk met een eigen gebouw in het dorp) De oude verweerde kerk in Bozum kennende zouden wij gerust het advies durven geven, laten kerkvoogden daar uit eigen middelen een nieuwe moderne kerk gaan bouwen en laat het departement van Onderwijs de f. 70.000 subsidie, die hiervoor nodig zijn, voor nuttiger en belangrijker zaken besteden’.

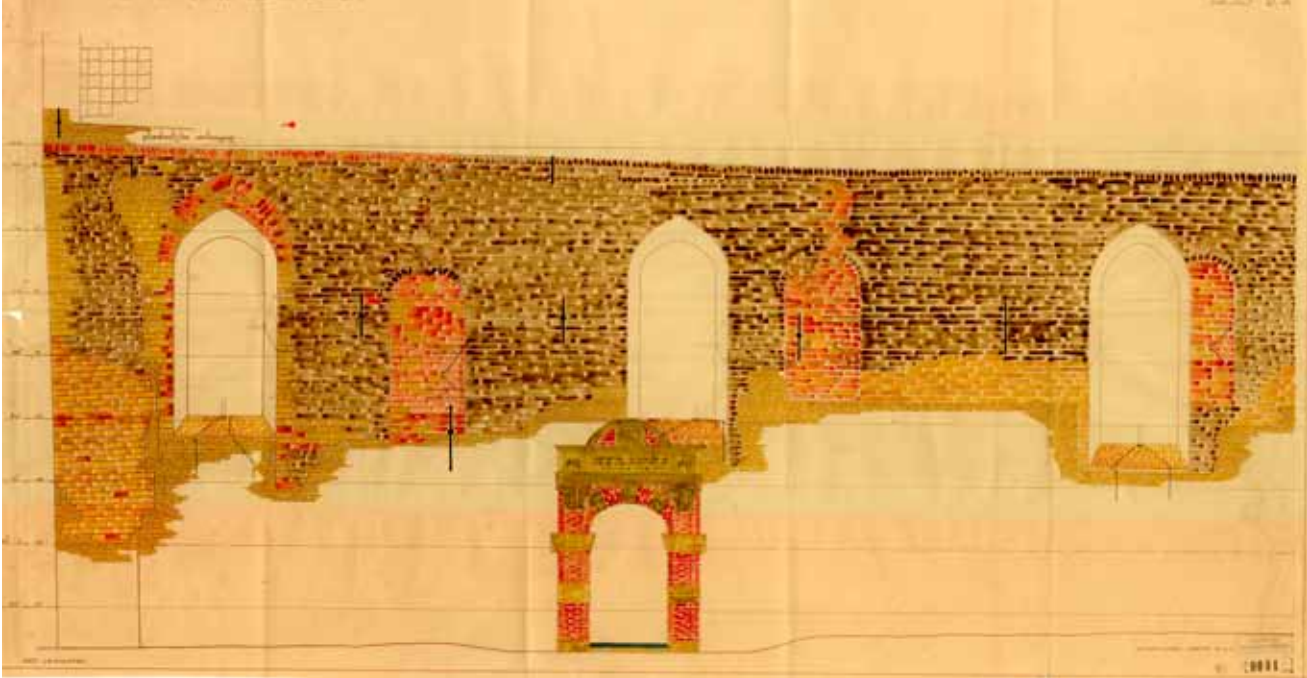
Lang duurde de discussie niet. Monumentenzorg koos voor restauratie. Toch zou het nog bijna drie jaar duren voor het zover was. Het probleem was de eigen bijdrage. Een folder-actie bracht met inbegrip van wat de Synode van de Hervormde kerk bijdroeg (500 gulden), 13.000 gulden op. Onder de particulieren die 100 gulden schonken waren prinses Juliana en prins Bernhard, de plaatselijke predikant, ds. J.T. Huisman, huisarts K.S. Miedema, kinderen van zijn voorganger Pollius Ferwerda uit Indië, boer H. de Waard en notaris Nanne Ottema van Leeuwarden. De gemeente Baarderadeel zegde 7.000 gulden toe en de provincie Friesland 20.000. Dat was dus samen 40.000 gulden, 10.000 meer dan waarom in de folder gevraagd was. Maar de geschatte restauratiekosten waren inmiddels ook gestegen. Uiteindelijk zou in 1949 blijken dat ze bijna 150.000 gulden zouden bedragen.

HET RESTAURATIEPLAN EN DE DISCUSSIES

Op 16 februari 1940 stuurde architect S.G. Walinga het eerste complete restauratieplan naar de Rijksdienst. Het bevatte een groot aantal drastische wijzigingsvoorstellen. Zo moest de ‘buitenheid’ van kerk en toren worden verwijderd en vervangen door een mantel van ‘oude friesche’ steen. Verder werd voorgesteld de oude eikenhouten kappen te slopen, vensterprofielen te wijzigen en oude plafonds te vernieuwen. Daarnaast was er een topgevel gepland tussen schip en koor en wilde men het koor ombouwen tot consistorie. De consistorie werd daarmee afgesloten van het schip en kreeg een eigen entree, halverwege de zuidgevel. Ter decoratie van de opening was het poortje uit 1700 gedacht dat van de hoofdingang naar hier verplaatst moest worden.

Omdat de bestaande entree in de zuidmuur van het schip te klein werd geacht, moest daar een nieuwe, grotere doorgang worden gemaakt. Daarentegen werd ook voorgesteld om de lichtopeningen uit 1906, gerealiseerd op advies van architect H.H. Kramer, dicht te metselen en tegelijkertijd drie oude koorvensters in de sluiting te heropenen om zo de consistorie toch te voorzien van genoeg daglicht.

Na dit eerste voorstel vonden er verschillende gesprekken en briefwisselingen plaats tussen de architect en het Rijksbureau voor de Monumentenzorg. Op 12 september 1941 werd besloten dat de werken in ‘eigen beheer’ zouden worden uitgevoerd. Het gevolg was dat het Rijksbureau voor de Monumentenzorg zijn stempel drukte op de ontwerpen. Uit de correspondentie blijkt dat Walinga in de praktijk opmetingen en ontwerpen maakte en toezicht hield op de financiën. Oger tekende de kapconstructie, terwijl het betonwerk van funderingen, ringbalken en kapvoet weer door Walinga werd ontworpen.

Geaquarelleerde opmetingstekening door J.F. Fijlstra, schaal 1 op 20, met hierop aangegeven de bouwsporen in de zuidgevel van het schip. Foto collectie RCE

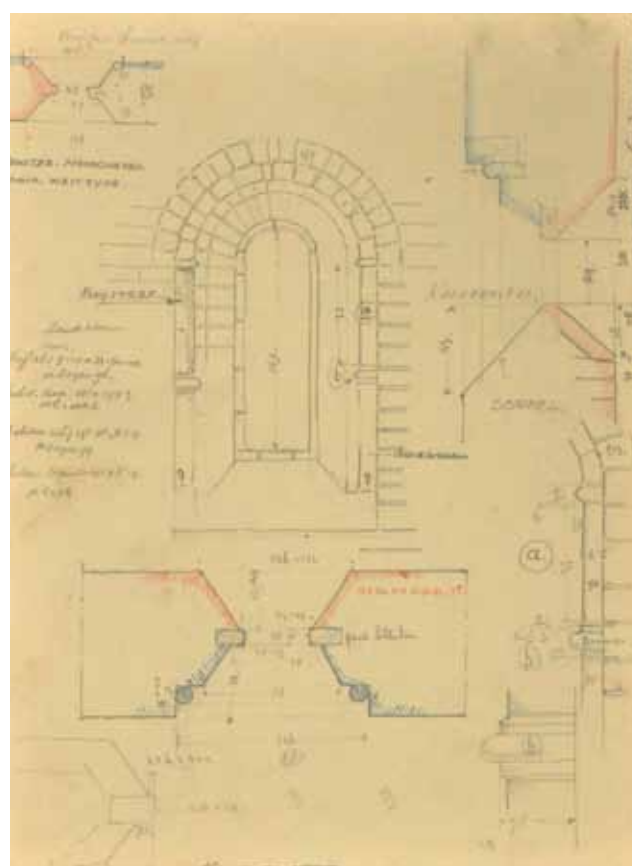
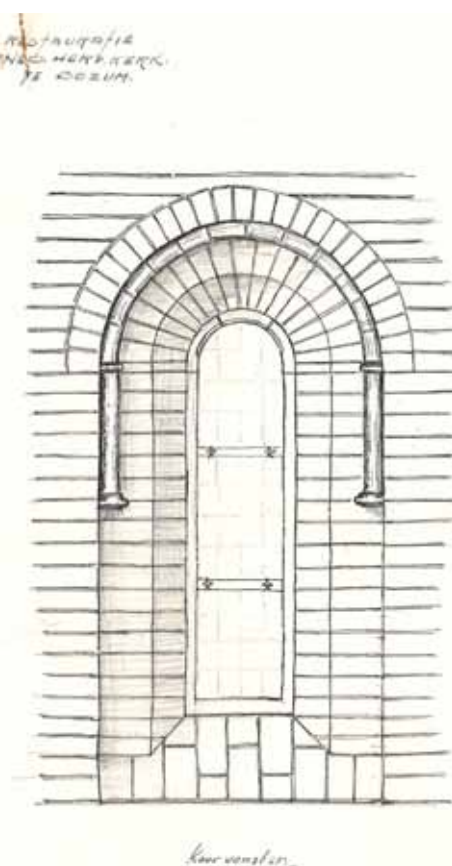
De architecten hadden als restauratiefilosofie gekozen voor reconstructie en dat ging niet zonder weerstand. Zo schrijft de Groninger bouwhistoricus Van der Wal, die op een gegeven moment ook vanuit de Rijksdienst bij het project betrokken raakte, aan zijn collega Oger: 'Volgens uw gedachte is er ook een zesdeelig koepelgewelf ontworpen in de geest van de bestaande, hoewel er geen gegevens gevonden zijn van een weggebroken gewelf, behalve die gedeelten gewelfribben. Deze travee is erg kort +/- 4.15m t.o.v. het koorgewelf en daar het hier gaat, om het principe, of het verantwoord is om hier een nieuw gewelf te bouwen waarvan de vorm niet bekend is, zou het goed zijn, ook in verband met meerdere moeilijkheden dat u eens overkwam, om deze dingen ter plaatse te bespreken.' De kwestie zal gezien het verder ontbreken van stukken hierover intern in Den Haag zijn opgelost. Het lijkt erop

dat dankzij Van der Wal de veranderingen minder ingrijpend zijn geworden dan aanvankelijk het plan was.

DE VENSTERS

Onenigheid bestond ook over de reconstructie van de vensters. Walinga stuurt op 7 mei 1942, vooruitlopend op het restauratieplan, de tekeningen voor de vensters van de schipgevels en het koor. Hij vermeldt daarbij: 'De nieuw te maken Gotische vensters in de Noordgevel zijn geconstrueerd volgens aanwijzingen, enz. van het Gotisch venster in de Zuidgevel'. En over de koorvensters: '(...) aangaande de in het koor te herstellen en nieuw aan te brengen vensters moet ik terugkomen op een besluit wat betreft de zuiltjes in de dagkanten van deze vensters, m.i. hebben de zuiltjes niet doorgelopen tot op de waterslagen, zooals op de destijds door mij

Over de uitvoering van het koorvenster is veel gediscussieerd. In het midden de aangetroffen situatie zoals die door H. van der Wal werd gedocumenteerd. Links het voorstel zoals het door Walinga aan het Rijksbureau werd voorgelegd en rechts het gerealiseerde venster. Foto collectie RCE

De gewelfschildering in de huidige toestand. Foto collectie RCE

ingediende en op Uw bureau besproken tekening is aangegeven, ik ben thans van meening dat de zuiltjes moeten worden aangebracht volgens bijgaande schets-tekening en dat de onderste beëindiging beslist als console of als basement moet worden beschouwd (in het oude metselwerk zijn geen resten te vinden waaruit zou worden kunnen opgemaakt dat de zuiltjes tot aan de waterslagen hebben doorgelopen). Ik laat de vensters nu maken volgens bijgaande schets, later zouden eventueel altijd de zuiltjes nog kunnen worden verlengd.' Op het Rijksbureau wordt over de oorspronkelijke situatie anders gedacht: '... evenwel meenen wij niet dat dit de origineele opvatting vertolkt en dat er wel degelijk twee geleidingen aan de colonetten ontbreken.' Die driedeling is daarnaast 'ook aan de hand van het bestaande fragment aantoonbaar'. Slechts de oplossing aan de voet van de kolonnet is onduidelijk. Het bureau stelt dan ook voor 'dezen toestand te herscheppen op die plaatsen waar, in het koor, de vensters in hun geheel vernieuwd worden'.

UITVOERINGSPROBLEMEN

De restauratie van het kerkgebouw bracht ook een grote verscheidenheid aan praktische problemen met zich mee. Nadat de financiële problemen uiteindelijk overwonnen leken, was men op 1 juni 1941 van start gegaan. Er kwam een directieket met telefoonaansluiting en kachel. Iemand uit het dorp verzorgde de koffie en thee. Johannes Roelofs Fijlstra uit Sneek maakte de tekeningen en Jan de Vries uit Mantgum werd op proef als opzichter aangesteld. Al snel kwam Walinga echter van verschillende kanten onder vuur te liggen. Het boterde niet met De Vries, die hem ondeskundigheid verweet. Na de twee maanden proeftijd kreeg de bouwkundig opzichter zijn ontslag.

Walinga had zeker weinig restauratie-ervaring. Het was zijn eerste kerkrestauratie en hij verzocht het Rijksbureau dan ook zijn restauratieplan grondig te bestuderen. Overleg tussen Oger van het Rijksbureau, prof. ir. J.A.G. van der Steur, dr. J. Kalf en architect H.A. van Heeswijk van de Rijkscommissie, en de kerkvoogdij leidde ertoe dat de algemene leiding bij Oger kwam, geassisteerd door bouwkundige J. Bom, ook van het Rijksbureau. In feite kreeg Monumentenzorg dus de leiding.² G. Mulder uit Dordrecht, een ervaren restauratieopzichter, werd op 1 december 1941 aangesteld als opzichter. Met hem zou de plek van de restauratie later een haard van het verzet tegen de Duitsers worden. In de toren werd een luisterpost ingericht en Mulder ging persoonsbewijzen vervalsen.³

De problemen waren echter nog niet uit de lucht. Ook met de plaatselijke huisarts K. S. Miedema kreeg Walinga moeilijkheden. Miedema, die een grote belangstelling had voor de lokale geschiedenis, was alle dagen op het werk; het heet zelfs dat er op een bepaald ogenblik een bordje op het kerkhof stond met de tekst: 'Verboden voor dokter Miedema.' Of dat waar is, is niet bekend, maar zeker is wel dat het in oktober 1942 tot problemen tussen hem en Walinga kwam toen er een fresco werd ontdekt. Miedema kende het pas verschenen zestiende-eeuwse rekenboek van de Boazumer kerk en wist dat daarin onder meer allerlei uitgaven voor het schilderen van heiligen vermeld waren; hij wilde vanwege de historische waarde dat het werk werd stilgelegd. Walinga was daartegen, want hij voorzag vertraging. Miedema schakelde daarop restaurator Gerhard Jansen in, die de schilderijen later ook zou restaureren.

Dit probleem was nog niet opgelost, of er doemde alweer een ander op. Op de gememoreerde vergadering

De metselaars op een weinig ARBO verantwoorde manier bezig met het herstel van het koor. Foto Albert Reinstra / Veel van de werklieden die aan de kerk gewerkt hebben lieten hun sporen na in de nieuw gebouwde kapconstructie. Zie noot 4. Foto Collectie RCE

Het bericht in het krantje van de samenwerkende Friese bouwbedrijven om geen materialen aan Bozum te leveren. Na het verschijnen werd vanuit Den Haag ingegrepen en opdracht gegeven de BSB aan te pakken. Foto Collectie RCE

van 12 september was besloten dat het werk in eigen beheer zou worden uitgevoerd. Dat betekende dat Walinga werklieden uit het dorp of zijn onmiddellijke omgeving aantrok.⁴

Dit besluit zou de nodige gevolgen hebben. In november 1941 plaatste de Kring Friesland van de Bond van Samenwerkende Bouwbedrijven (BSB) namelijk een mededeling in zijn periodiek waarin werd opgeroepen om geen materialen meer te leveren ten behoeve van de kerkrestauratie te Boazum. De BSB was van mening dat de restauratie door een aannemer moest worden gedaan.

In een brief aan Oger meldde Walinga dat leveranciers

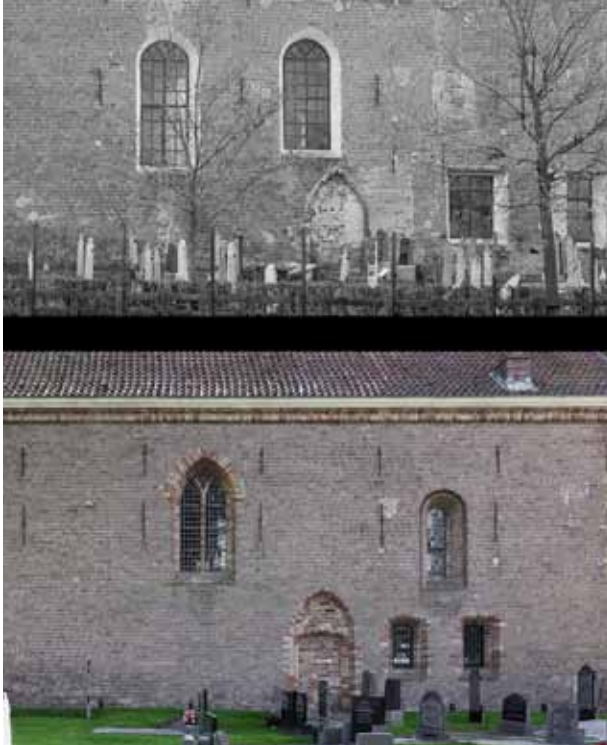
werden gewaarschuwd en boetes kregen opgelegd en dat men daardoor in Boazum een gebrek had aan bouwmaterialen. Als reactie hierop nam het Rijksbureau contact op met het Departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming met het verzoek de BSB aan te pakken. Dit had blijkbaar effect, want men kon in januari en februari 1942 weer materialen kopen.

De materiaalschaarste bleef een probleem en de directeur van het Rijksbureau moest steeds vaker ingrijpen. Niet alleen om vergunningen of in beslag genomen hout, lood, ijzer en glas los te krijgen bij de bezetter, maar later ook om architect Walinga uit handen van de Duitsers te houden. Deze was namelijk op 28 oktober 1944 opgepakt om in Drenthe graafwerk te verrichten. In dezelfde periode bleek ook opzichter Mulder ziek. Het werk werd gestaakt en pas na de bevrijding weer hervat om zonder verdere noemenswaardige problemen te worden afgerond.

EEN AUTHENTIEKE SCHEPPING

De kerkrestauratie in Boazum is niet onopgemerkt voorbijgegaan. In literatuur over de geschiedenis van de Monumentenzorg worden de nodige vraagtekens geplaatst bij de verregaande reconstructies uit de jaren'40. Het terugbrengen naar een oude staat of stijl was namelijk in tegenspraak met de algemeen heersende restauratiefilosofie zoals die door de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg en door de Nederlandse Oudheidkundige Bond werd verkondigd.⁵ Behoud ging voor vernieuwing en toch gaf de Rijkscommissie goedkeuring aan de reconstruerende plannen. Er heerste een 'onstuitbare lust tot reconstructie', ook bij rijksarchitect Oger, van wie de raadhuizen van Nieuwkoop en Oud-Beijerland als voorbeelden van deze reconstructiezucht gelden.

Bij de reconstructies in Boazum verdwenen onnodig veel historische elementen en werden anderzijds veranderingen doorgevoerd zonder dat er een historische basis voor was. Zo verdween de oude eikenhouten kapconstructie en is met name bij de vensters in de noordgevel

De veranderingen aan de noordgevel van het schip. Boven de situatie in 1938, beneden de gevelindeling zoals die uiteindelijk in de oorlogsjaren werd gerealiseerd. Foto Collectie RCE

de authenticiteit ver te zoeken. Het praktisch gebruik en de behoefte aan licht heeft daarbij een rol gespeeld, net als de moeilijke financiële en materiële omstandigheden. Dit laatste leidde er bijvoorbeeld toe dat er geen grijze leien op de kerk kwamen, maar rode dakpannen afkomstig van de Jeruzalemkapel te Gouda. Daartegenover is er uitvoerig gedocumenteerd, werden de oostelijke schipingen en de nabije, ronde vensters niet opengemaakt en bleef de zuidingang met zijn omlijsting uit 1700 gehandhaafd. Het koepelgewelf boven het koor werd niet afgebroken en de ontdekte fresco gerestaureerd.

Al met al komt het erop neer dat de Maartenskerk te Boazum door visie en omstandigheden een mengeling is geworden van reconstructies en vernieuwingen, maar

De kerk in 1955, enkele jaren na de afronding van de restauratie. Foto Collectie RCE

alle gericht op de schepping van een zo authentiek mogelijk aandoend aanzien.

Ph.H. Breuker (ph.breuker@hetnet.nl) werkte bij de Fryske Akademy en was bijzonder, resp. gewoon hoogleraar Friese taal- en letterkunde aan de universiteiten van Leiden en Amsterdam.

Drs. A. Reinstra (a.reinstra@cultureelerfgoed.nl) is verbonden aan de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed te Amersfoort. Zijn werkveld betreft met name monumentale kerken.

Noten

- 1 In hetzelfde artikel roept Kalma op tot het instellen van comités in elke provincie, die voor Monumentenzorg de oude gebouwen inspecteren en op de noodzakelijkheid van restauratie wijzen voor het te laat is. Zijn idee zou pas in 1973 gerealiseerd worden, toen op initiatief van Monumentenzorg en restauratieaannemer Y. Schakel in Friesland de eerste van een reeks provinciale Monumentenwachten werd opgericht.
- 2 Daarmee ontstond een situatie als die R. Meischke in *Monumenten en oorlogstijd*, Jaarboek Monumentenzorg 1995, pp. 89-90 als volgt beschrijft: de architecten van het Rijksbureau (behalve Oger waren dat H. Onnes, E.A. Canneman en D. Verheus) 'moesten bij bescheiden restauraties, waarbij geen particulier architect werd betrokken, de plannen ontwerpen en toezicht houden op de uitvoering. Vooral bij gemeentelijke objecten waar de uitvoering plaats vond onder leiding van Gemeentewerken, traden zij vaak op als toegevoegd ontwerper.'
- 3 Zie *Een Friese pastorie in oorlogstijd: herinneringen en brieven van het gezin Boerlage*, G.D. Boerlage, Marie Boerlage (red. W. Hansma), Leeuwarden 2012.
- 4 Een aantal namen is overgeleverd in opschriften die ze tijdens de bouw op 19 juni 1943 aanbrachten op het dakbeschot halverwege aan de noordzijde van het schip: timmerknecht G. van der Meel uit Britswert (die later nog tijdens de restauratie zou overlijden en voor wie in de vloer van het koor een gedenksteen werd gelegd), J. de Groot uit Raerd, ook timmerknecht, leerling timmerknecht E.J. van der Berg uit Boazum, leerling opperman J. de Vries, ook uit Boazum, opperman P. van der Zee uit Terzool, B. de Boer, steenbikker, uit Easterwierrum, en de gebroeders A. en M. Ligthart uit Sneek, die metselaars waren.) Zie de afbeelding.
- 5 Zie J.A.C. Tillema, *Schetsen uit de geschiedenis van de Monumentenzorg in Nederland*, 's-Gravenhage 1975, p.159. W. Martin, *Herleefde Schoonheid, 25 jaar monumentenzorg in Nederland 1918-10 mei 1943*, Amsterdam 1943.

Foto Persbureau Ameland

In de vroege ochtend van 5 februari 2013 werd de neogotische rooms-katholieke H. Clemenskerk in Nes op Ameland door een felle brand volledig verwoest. Van het interieur en de inventaris bleef niets over, wat rest zijn enkele zwartgeblakerde muren en een deel van de absis. De dagkapel en sacristie leden grote schade; gelukkig bleven de pastorie en het meeste vaatwerk gespaard, evenals het archief. Bewaard bleven ook vele herinneringen.

EEN STUKJE PAROCHIEGESCHIEDENIS

Met de Reformatie in 1580 werd de rooms-katholieke kerk verboden. Veel priesters gingen onder druk over tot het protestantisme of werden verbannen. Ameland was een relatief veilige plek die als vrije erfheerlijkheid niet onder het bestuur van Friesland viel. Nadat het eiland bijna veertig jaar van een priester verstoken was geweest, kwam in 1627 de jezuïetenpater Gerardus Carbonel onder de gelovigen werken. Al gauw verkreeg men een kerkruimte in een voormalige bierbrouwerij aan de Ballumerweg, die in 1648 geheel werd vernieuwd. Regelmatig kregen de eilanders bezoek van jezuïeten die op het vasteland rondzwierven en daar werden vervolgd: op Ameland vonden zij een veilig toevluchtsoord. Verschillende jezuïeten werden in het kerkje begraven.

In 1646 vestigde de jezuïet Petrus Codde zich definitief op Ameland en dit jaar wordt daarom aangehouden als het stichtingsjaar van de statie H. Clemens. De paters jezuïeten bleven op Ameland wonen en werken tot 1723; daarna kwamen, met toestemming van regentes prinses Maria Louise, wereldheren naar het eiland. In 1853 volgde het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie en werd de statie Ameland, net als vele andere staties, een parochie. In 1859 kwam pastoor Otgerus Antonius Scholten naar Ameland. Het oude kerkje was al enkele

HENK NOTA pr.

Herinneringen aan een afgebrande kerk

De H. Clemenskerk in Nes op Ameland

malen verbouwd en vergroot, voor het laatst in 1846, maar was in een zorgelijke bouwkundige toestand geraakt. Het was bovendien veel te klein om de groeiende geloofsgemeenschap onderdak te kunnen bieden.

Cuyperskerk met pastorie, voorzijde (west) uit ca. 1900.

Foto uit parochiearchief

Cuyperskerk met pastorie, achterzijde (oost) uit ca. 1900 .

Foto uit parochiearchief

Stichtingsnieuws

De bezoekers van Nijkleaster weten de weg naar de kerk van Jorwert goed te vinden. Foto Nijkleaster

Van het bestuur

Het bestuur maakt met veel vreugde bekend dat Hans Willems uit Leeuwarden bereid is gevonden de nieuwe voorzitter van de redactiecommissie te worden. Hij is de opvolger van dr. Regnerus Steensma uit Buitenpost, die op 13 december 2012 onverwachts overleed. Willems is journalist bij de *Leeuwarder Courant* en heeft een grote affiniteit met de Friese kerken.

Naast de benoeming van een nieuwe hoofdredacteur kan worden bekendgemaakt dat de redactie is versterkt met drs. Marlies Stoter (conservator oude kunst en toegepaste kunst, Fries Museum) en dr. Oebele Vries (laatstelijk universitair docent Fries taal en cultuur, Rijksuniversiteit Groningen).

Op initiatief van dr. Justin Kroesen, de opvolger van Steensma als docent aan de Rijksuniversiteit Groningen, is besloten om een jaarlijkse Regnerus Steensma Lezing te houden. De eerste lezing vond plaats op 13 december in het Karmelklooster in Drachten, waar Steensma een bijzondere band mee had. Prof. dr. Hans Mol sprak over 'kloosters in Fryslân', een onderwerp waar Steensma zelf ooit op gepromoveerd is. Het is de bedoeling dat de lezing om het jaar in Friesland en in Groningen wordt gehouden, in samenwerking met de beide kerkenstichtingen.

PERSONELE AANGELEGENHEDEN

Het bestuur heeft besloten impresario Reina Hilarides een vaste aanstelling te geven, evenals de vorig jaar aange-treden secretaresse Rommie van der Heide-Groenewoud.

De ondersteuning die Reina Hilarides biedt aan onze Plaatselijke Commissies heeft aantoonbaar geleid tot intensivering van het gebruik van onze kerken. Ze functioneert als centraal loket voor iedereen die in een van

onze kerken wil optreden of een kerk wil huren. Tijdens de start van het culturele seizoen op 8 september in Wier lanceerde ze de *Verhuurbrochure*, waarin alle technische gebruiksmogelijkheden van onze kerken staan vermeld. Het werd een bijzonder feestelijke middag.

NIEUWE VRIJWILLIGERS

De Stichting heeft opnieuw een vrijwilliger, Grytsje Tania uit Foudgum, bereid gevonden om wekelijks een dagdeel ondersteuning te verlenen op het bureau. De Stichting heeft een betrekkelijk kleine organisatie (2,8 fte). Het ontbreekt ons aan middelen om de uren van de medewerkers (die allen in deeltijd werken) uit te breiden. Er wordt ontzettend veel werk verzet, maar met het toenemende aantal kerken in eigendom neemt de druk op de organisatie toe. De Provincie Fryslân is gevraagd de subsidie te laten meegroeien met het aantal overgenomen kerkgebouwen, maar daar is men tot op heden jammer genoeg nog niet op ingegaan. De steun van donateurs en inzet van vrijwilligers blijft dan ook onverminderd nodig.

EDUCATIEPROJECT

De Stichting heeft een zevental vrijwilligers bereid gevonden om toe te treden tot een nieuwe educatiecommissie. Onder het motto "wie de jeugd heeft, heeft de toekomst" willen zij jongeren in contact brengen met de vele prachtige monumentale kerken in Fryslân. Om beslagen ten ijs te komen, is besloten een universitair geschoolde medewerker erfgoededucatie in te huren: Hanneke Hofman uit Leeuwarden gaat een plan maken waar de commissie mee aan de slag kan.

Penningmeester Elbert Hidding bij de kerk van Huizum. Foto Frans Andringa

VAN DE PENNINGMEESTER

In zijn jurytoespraak bij de toekenning van de ‘Transparantprijs’, een prijs voor goede doelen, benadrukte juryvoorzitter Rinnooy Kan dat goede doelen eerlijk moeten zijn over kosten. “Een goed doel is gebaat bij een professioneel beheer en goede besteding van middelen. De kosten die daarbij worden gemaakt, moeten wel scherp in de gaten worden gehouden. Maar het kan niet kosteloos en dat kan dus ook niet verlangd worden. Het is geweldig als kosten gesponsord worden, maar dit kan niet als norm voor een hele sector gelden. Zonder goed management en administratief beheer is het niet mogelijk om duurzaam impact te maken. Laten we hier ook gewoon heel erg eerlijk over zijn.”

Als penningmeester van de Stichting Alde Fryske Tjerken herken ik mij erg in de uitspraak van Rinnooy Kan. Een terugtrekkende overheid creëert een uitdaging om nieuwe financiering te vinden. Daarnaast vraagt de toename van het aantal activiteiten als gevolg van steeds meer kerken in het bezit van de Stichting en de daaruit voortvloeiende toename van de onderhoudswerkzaamheden, om een steeds grotere inspanning van de organisatie. Ook het organiseren van activiteiten in de kerken vraagt veel aandacht. Subsidieverstrekkers willen niet alleen zien dat hun geld juist is besteed, maar ook dat aan alle afspraken over de kwaliteit is voldaan.

Het vinden van nieuwe bronnen van financiering is in de huidige omstandigheden een grote uitdaging. Het werven van nieuwe donateurs vergt een fikse inspanning. Er is de Stichting veel aan gelegen dat de donateurs wat terugkrijgen voor hun donatie. Onlangs werd ik nog gebeld door een donateur uit het westen van het land die genoten had van de prachtige kerken in Friesland en daarom graag wilde geven. Betrokken donateurs die genieten van het werk van de Stichting geven ons de energie om door te gaan. Wij willen ons

culturele erfgoed overdragen aan de volgende generaties zodat die er ook van kunnen genieten.

Behalve voor het bekostigen van onze werkzaamheden proberen we een deel van de inkomsten aan te wenden voor het vergroten van het vermogen. Als Stichting hebben we de verplichting goed op de gebouwen en de toevertrouwde gelden voor de instandhouding te passen. Wij zijn verplicht onze kerken

Giften, schenkingen en legaten

Gift K. Zuidema, Wezep	€ 500
Gift N.N.	€ 500
Lijfrente N.N.	€ 500
Lijfrente Spa, Arnhem	€ 500
Lijfrente A.M. Brenninkmeijer, De Meern	€ 500
Gift Tromp, Amsterdam	€ 665
Gift Baas, Den Haag	€ 730
Lijfrente Y. Blijstra, Sneek	€ 1.000
Lijfrente A. Oostra, Den Haag	€ 1.000
N.N.	€ 1.000
Gift E. Gietema-Morsink, Ijhorst	€ 1.000
Gift H.T.M. Lambooy, Schagen	€ 1.000
Lijfrente T. Blok-Hoekstra, Voorschoten	€ 2.000
N.N.	€ 2.500
Gift F.W.H. baron Van Heemstra, Joppe (toegevoegd aan Fonds Adellijk Erfgoed in Friese Kerken)	€ 5.000
Nalatenschap Bruinsma	€ 30.720
Nalatenschap Schilstra	€ 50.000
Gift C.J. Langbroek-Knop, Leeuwarden (voor Orgelfonds)	€ 50.000
Legaat N.N.	€ 250.000

goed te onderhouden en de toevertrouwde gelden overeenkomstig de bedoeling van de schenkers op efficiënte wijze te gebruiken. Als organisatie voelen wij de verantwoordelijkheid om transparant en inzichtelijk met de middelen om te gaan. Als gevolg van een zich terugtrekkende overheid constateren wij dat de vroegere berekeningen nu niet meer volstaan. Bijvoorbeeld de bijdrage van de overheid voor het onderhoud uit hoofde van de BRIM is teruggegaan van 65% naar 50%. Dit betekent dat wij de komende jaren 15% extra moeten vinden om de kerken in goede staat te houden. Wij moeten zelfs rekening houden met een verdere versobering.

Het verhogen van de kwaliteit van de organisatie is ook een belangrijke doelstelling. Dit is noodzakelijk om ook in de toekomst ons werk goed te doen. In 2012 heeft dit al geleid tot de herinrichting van de financiële organisatie. In 2013 en 2014 zullen wij meer tijd en aandacht besteden aan het borgen van de kwaliteit van uitvoering. Gaan dingen dan nu niet goed, zult u zich wellicht afvragen. Hierop kan ik antwoorden dat dit niet het geval is. Ik ben er keer op keer weer verbaasd over hoe wij als Stichting in staat zijn om majeure projecten zoals in Boksum en Wier uit te voeren. De inzet van vrijwilligers, medewerkers en de betrokkenheid van de *mienskip* zijn hierbij essentieel.

Omdat wij in belangrijke mate afhankelijk zijn van donaties wil ik u als lezer en donateur graag op het volgende wijzen. De Stichting bezit een Cultuur ANBI status. Vanaf 1 januari 2012 geldt voor donateurs van culturele ANBI's een extra giftenaftrek. Particulieren mogen in de aangifte inkomstenbelasting 1,25 keer het bedrag van de gift aftrekken. Ondernemingen die onder de vennootschapsbelasting vallen, mogen 1,5 keer het bedrag van de gift aftrekken in de aangifte vennootschapsbelasting.

Wanneer u een periodieke gift aan ons doet, heeft u niet meer te maken met de drempel voor belastingaftrek. Vanaf 1 januari 2014 worden de voorwaarden voor het doen van een periodieke gift veranderd. Indien de Tweede Kamer de wijziging goedkeurt, kunt u door middel van een onderhandse akte besluiten tot het doen van een periodieke gift aan onze Stichting. De combinatie culturele ANBI status en periodieke gift bieden u een aantrekkelijke mogelijkheid om op voordelige wijze meer te geven zonder extra kosten. De fiscus maakt dat mogelijk. Indien u hierover vragen heeft, horen wij dat graag.

In de komende periode gaan wij verder met het versterken van de organisatie en het werven van nieuwe fondsen. Wij zijn onze donateurs, vrijwilligers en alle andere betrokkenen bijzonder dankbaar voor de bijdragen in het afgelopen jaar. Indien u een idee heeft hoe u ons zou kunnen helpen, dan horen wij dat graag.

Met vriendelijke groet,
Elbert Hidding, pongbâlder

OPBRENGST VAN HARENSKERK

Met grote dankbaarheid kunnen we melden dat onze donateurs deze zomer gezamenlijk een bedrag van ruim € 11.000 beschikbaar hebben gesteld voor de Van Harenskerk in Sint Annaparochie. Er is royaal gereageerd op de oproep bij het vorige nummer van dit blad. Helaas ging er door een foutje bij de bank aanvankelijk wat mis met de overschrijvingen. Gelukkig kon ING dit spoedig herstellen, waarna uw bijdragen alsnog binnenstroomden.

Het bijeengebrachte budget is beschikbaar gesteld aan de Plaatselijke Commissie voor de plannen rond Saskia van Uylenburgh. Zij trouwde in de (voorganger van de) Van Harenskerk met schilder Rembrandt van Rijn. Mede namens de Plaatselijke Commissie willen wij u hartelijk bedanken. Zodra de plannen zijn gerealiseerd, komt er een speciale bijeenkomst voor alle gulle gevers om te laten zien wat er met het geld gebeurd is.

Van de Emmakade

BRIM-ONDERHOUD

De Stichting heeft in 2013 voor ruim drie ton aan werkzaamheden laten verrichten aan een groot aantal kerken. Vlak voor de zomer kreeg restauratiebedrijf Sytse Douwe van der Vegt bv uit Weidum de opdracht voor diverse klussen aan de kerken van Bears, Blessum, Feinsum, Peins en Olterterp. Van der Vegt begon in Peins. Die kerk wordt verhuurd aan viltkunstenaar Claudy Jongstra. Haar werkstukken die in de kerk hingen, bevonden zich tijdens de werkzaamheden elders. In Bears is vorig jaar al de toren gerestaureerd. Dit jaar was het schip aan de beurt. In Blessum is in 2010 de toren gerestaureerd. Ook daar werd dit jaar het schip onder handen genomen. In Feinsum is de kap schoongemaakt en behandeld tegen de kleine houtworm. Bovendien is het stucwerk hersteld in de voorkerk, die regelmatig wordt gebruikt voor bijeenkomsten van Dorpsbelang. In Olterterp moest onder meer een trekbalk aan de zuidzijde aangelast worden.

Na de zomer heeft restauratiebedrijf Van der Werff uit Dokkum opdracht gekregen om onderhoud uit te voeren aan de kerken van Ginnum, Hijum, Swichum, Westernijtsjerk, Britswert, Hegebeintum en Sibrandahûs. In Ginnum moesten de loodloketten ter plaatse van de aansluiting van het kerkdak met de toren worden vervangen, evenals het ruiterslood op het koor van de kerk. Om het torendak beter waterdicht te maken, is de aansmeerspecie van de nokvorsten op de toren vervangen door lood. In Hijum is met name aandacht besteed aan het herstellen van de verbindingen tussen de trekbalk in het koor met de 'vingers' naar de buitenmuur toe. Bij een andere trekbalk moest een nieuwe kop worden aangelast. In Swichum is onder meer voegwerk aan de bovenzijde van de toren hersteld. In Westernijtsjerk is de bitumen dakbedekking van het baarhok vervangen. In de Kloosterkapel van Sibrandahûs, waar jaarlijks een tiental

Aan de kerk in Peins is dit najaar onderhoud gepleegd in het kader van de BRIM. Foto Gerhard Bakker

Het Van Gruisen orgel in de kerk van Jorwert is aan restauratie toe. Foto SAFT/Wiebe Kamminga

concerten plaatsvinden, is met name het stucwerk in de kerk hersteld.

Alle werkzaamheden worden uitgevoerd in het kader van de BRIM, de rijkssubsidieregeling voor de instandhouding van monumenten. Een tiental voornamelijk Friese cultuurfondsen helpt de Stichting met het eigen aandeel van 35% dat moet worden opgebracht om de Rijksgelden naar Fryslân te kunnen halen (zie 'Alde Fryske Tsjerken nr. 5, december 2011, blz 11).

NIET-SUBSIDIALE PROJECTEN

De Stichting heeft in de begroting een bescheiden budget voor niet-subsidiabele onderhoudskosten, zoals het vervangen van kapotte cv's. In samenwerking met de Plaatselijke Commissie van Katlijk is een aanrechtblad in de consistorie geplaatst, ter vervanging van het minieme keukentje dat in een kast was ingebouwd. In de kerk van Katlijk vinden gemiddeld zo'n dertig huwelijken per jaar plaats. Voor de kerk van Peins zijn plannen ontwikkeld om het voorportaal aan te passen. Er komt onder meer een sobere keuken- en toiletvoorziening. De gemeente Franekeradeel heeft hiervoor subsidie toegezegd. Er is nu nog een tekort van ruim € 10.000 om tot uitvoering over te kunnen gaan. Van een cultuurfonds heeft de Stichting een budget van € 10.000 beschikbaar gekregen voor het doen van onderzoek naar het energiezuinig maken van de kerk van Bears. De inzichten die dit oplevert, wil de Stichting natuurlijk op termijn ook gaan toepassen in de overige kerken.

ONDERHOUDSPANNEN VOOR 2014

De Plaatselijke Commissie van Jorwert heeft de Stichting gevraagd of het Van Gruisen-orgel gerestaureerd kan worden. Orgeladviseur Theo Jellema is gevraagd een restauratieplan te maken. De Plaatselijke Commissie is al een tijdje aan het sparen. In 2014 zal de fondswerving worden opgestart.

Een project dat in 2014 wellicht ten uitvoer kan worden genomen, is de verzakking van de kerktoeren van Hegebeintum. De aarden ring die in 1989 rond de terp van Hegebeintum is aangelegd om de beweging van de kerktoeren ten opzichte van het schip van de kerk te stabiliseren, heeft niet het effect gehad wat ervan verwacht werd. Dat is duidelijk gebleken uit de metingen die ingenieursbureau Wagenaar uit Haren sinds 1989 heeft uitgevoerd.

Wassenaar heeft geadviseerd de toeren op heipalen te zetten. Besloten is dat het bureau uit Haren het plan hiervoor mag uitwerken. Met de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed wordt overlegd of hiervoor een deel van de BRIM-subsidie gebruikt mag worden. Als dat toegestaan wordt, kan er een fondswervingscampagne opgestart worden.

De Stichting heeft eerder vergelijkbare funderingsmaatregelen getroffen bij onder meer de kerken van Bornwird, Raard (D) en Westhem.

OVERNAME KERK KORTEHEMMEN

De Stichting heeft op vrijdag 5 juli 2013 de kerk van Kortehemmen overgenomen van de Protestantse Gemeente Boornbergum-Kortehemmen. Vicevoorzitter Okke Bosgra legde namens de kerkenraad uit dat de kerkelijke gemeenschap geen twee kerken meer nodig heeft, met slechts 200 gemeenteleden en zo'n 25-35 mensen bij de zondagse erediensten. Hij sprak zijn vertrouwen uit in de Stichting en verwacht dat die goed op de kerk zal passen, in samenwerking met de Plaatselijke Commissie. Voorzitter daarvan is mevrouw prof. dr. Sieneke Goorhuis-Brouwer. Zij vertelde dat de commissie onderzoekt of de naam veranderd kan worden in Kleastertsjerke Kortehemmen, verwijzend naar het klooster van Smalle Ee waar Kortehemmen een uithof van was. De Commissie wil culturele activiteiten organiseren, de kerk verhuren voor (familie) bijeenkomsten en bij de gemeente Smallingerland een aanvraag indienen als burgerlijke trouwlocatie. Wie het kerkje wil steunen, kan 'vriend' worden voor een tientje

Kerkrentmeesters Okke Bosgra (links) overhandigt een feestelijk kussentje met de oude sleutel van de kerk van Kortehebben aan voorzitter Jan Kersbergen. In het midden bestuurslid Hylke Algra, die de akte mede ondertekend heeft. Foto SAFT/Willem de Graaf

per jaar. Voor de eerste 35 mensen die zich aanmelden ligt een tegeltje klaar met een afbeelding van het kerkje, getekend door Harry Boiten.

OVERNAME DORPSKERK HUIZUM

Et ut unt harias as ipientore excerenis doluptur, omnimag nimagnatur? Qui ut aut voluptatum exped ulla eturem quam resto estenim intotat.

Faccus in re quatiass piciass nimusam sedit sinihiciis qui doluptio blaut aliciatius et am, vent.

Rum quam es estibea ius aspis eatene vella id eumenditate laccus ut ratus ipis culpa etur, as quatisi molorib usdanimus aut od qui aut faceror isquisit omnienis eatur, sint ium volut ulpa vent.

Hilit ut illo ex es nobitat ibearchitae mos consecae voluptur sene si ut eicim ea voluptatur, officium incium fugit maionsendit ipsunt lab ilit as quatiior a quo et aut peris aut plitaep tatiae nonsequiam ut quis quo ipienti uriamuscimi, comnienit ressi nisiti beria eum et ipsam, que plamusa volore, coribus, volorem abo. Nem expellab idel ellabor abo. Agnat accum, con nus et maxim aditis eat rerchil inimus repelenis alitatur magnitius.

Ucit erumquam, que nia as ab is sernatur?

Pos untiis volenia auditam volorro to consera aut laccae. Ga. Nam, optatia dolumque quam eumque officillaut aut mossum nonsequ isquia conse im ipsam, te verum hilliqu assuntiis dolorerita secas. Itas rem am harundae maio blacipistis etus invent arit eatus aut inctusti ad quam faccus aut re, is invel int, ant quuntis estion pla dolupta sapicia sim rendit, officil iquaectium re quodit dolupta tiatis et

André Looijenga

In toer

“Wy kámen froeger noait yn dizze tsjerke,” seit de âldere dame, wylst se mei ús heit as har rûnlieder de houten treppen beklimt. De frou wie opgroeid yn dit doarp, siet as bern op de skoalle (no it doarpshûs) rjocht foar de tsjerke oer, seach alle dagen dizze âlde stompe toer. Mar nea hie se yn dy toer stien. As grifformearde kamen je ommers net yn de herformde tsjerke.

Tersoal, ien yn de rige doarpen noardeastlik fan Snits. In sealtektoer earne út de midsieuwen, dy’t ekstra grou liket troch dat der mar in lytse tsjerke tsjinoan set is. Gjin ien wit hoe âld de toer krekt is. It sljochte tsjerkje mei syn seis grutte spitse ruten is fan 1838: dat stiet op it houten boerd yn it haltsje. Yn tsjerke wie fan ’t simmer, mei *Tsjerkepaad*, in útstalling oer de Twadde Wrâldoarloch yn de Legeaen. Op de kreaake stienen twa paspoppen op wacht, yn it uniform fan in Kana-dees en in Amerikaan. Under de preek wie de útstalling wat oan ’e kant set. De alliearden bleaunen op de kreaake, as om de oargelist selskip te hâlden.

Wa’t doarde, koe mei de toer yn. In jier as wat lyn binne der nije treppen yn set. It oerwurk is der te sjen, midsieuske mitseltechnyk, de iepening nei in tsjustere souder mei flearmûzen, in yngenieuze nije flaggemêst en de nei-oarlochske klok mei in Frysk gedicht derop. Húshâldings mei bern en aktive âlderein seagen út oer it doarp, en mei helder waar oant de wynmûnen by de Ofslútdyk oan ta.

Der sille sûnt lang net safolle ferskillende minsken yn de Tersoalster St. Vitustsjerke west ha (begraffenisjinsten net meirekkene).

Hoe sjogge minsken nei sa’n gebou? Ek al steane toer en tsjerke op simmerske sneonen moai midden yn de mien-skip, dat wie (is?) net altyd sa, lykas dy fan hûs út grifformearde dame opmurk. De oare tsjerke wie in oare wrâld, ek op in lyts doarp. Foar guon waard de tsjerke symboal foar it beheinende en benearjende fan it ferline. Wat te dwaan mei it ferskaat oan ynterpretaasjes dat minsken oan tsjerken jouwe?

“Minsken moatte leare,” hearde ik lêsten ien sizzen, “om nei in tsjerke te sjen as in histoarysk gebou, en net as it ynstitút ‘tsjerke’.” Grif, dat is hiel wat, mar tagelyk net alles. Hâldst bygelyks dat in tsjerke oait boud is foar in religieus doel, en dy funksje jierren- of ieuwenlang hân hat. Dat ‘religieuze’ feroaret wol (en is yn it ferline al faker bot feroare), mar in doarpstsjerke op in âld hôf bliuwt altiten krekt wat oars as in hûs, in skuorre of in winkel.

Us toer hat fjouwer romme galmgatten. Hy stekt boppe de huzen en pleatsen út, mei oan alle kanten ien galmgat as in wiidiepen mûle. Ik kin ‘myn’ tsjerketoer net oars as dat ik yn him in holle sjoch. Ropt er? Sjocht er my? Yn elts gefal is er der, en ik wol him net kwyt.

André Looijenga is o.a. classicus, onderzoeker en blogger (<http://deibloch.wordpress.com>)

Wilt u een Nederlandse vertaling van deze column ontvangen? Neem dan contact op met ons secretariaat: 058 – 2139666 (maandag t/m donderdag van 09.00-17.00 uur) of stuur een mail naar info@aldefrysketsjerken.nl

Jaap van der Bij en Symen Dijkstra onthullen het naambordje van de Hermes-tsjerke. Foto Hester Kornelis

HERMES-TSJERKE, UITWELLINGERGA

Op zaterdag 14 september heeft de kerk in Uitwellingerga officieel de naam 'Hermes-tsjerke' gekregen. Uit diepgaand onderzoek van dr. Jaap van der Bij is gebleken dat in de Middeleeuwen, toen de kerken nog rooms-katholiek waren, 'Hermes' de beschermheilige van de kerk in Uitwellingerga was.

De naam 'Hermes' wordt voor het eerst vermeld in 'it Register van den Aanbreng fan 1511'. Hermes was prefect van Rome. Hij werd samen met paus Alexander omgebracht, rond het jaar 115 en geldt als de beschermheilige en bestrijder van geesteszieken en krankzinnigheid.

Naar aanleiding van het onderzoek van Van der Bij heeft de Plaatselijke Commissie besloten dat de kerk deze naam terug moest krijgen. Bijzonder is dat dit de enige kerk in Nederland is met de naam 'Hermes'. De officiële onthulling van het naambordje werd verricht door dr. Jaap van der Bij en de maker van het naambordje, Symen Dijkstra. Van het complete onderzoek is een Friestalige brochure gemaakt, die in de kerk van Uitwellingerga verkrijgbaar is.

OPKNAPBEURT KERKHOF WESTHEM

De Plaatselijke Commissie van Westhem heeft dit jaar het kerkhof opgeknapt. Verzakte grafstenen zijn rechtgezet en een aantal oude stenen is verplaatst van de zuid- naar de noordzijde van de kerk. Ook is het toegangshek onder handen genomen. De gemeente Súdwest Fryslân heeft hiervoor € 5.000 beschikbaar gesteld. Het kerkhof is in gebruik en wordt beheerd door de Plaatselijke Commissie.

Leon Bok van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft met de Plaatselijke Commissie besproken hoe het kerkhof het beste opgeknapt kon worden. Onze vrijwilliger Rein de Wolff, die de cursus 'Kerkhof in het

Groen' bij Landschapsbeheer Groningen heeft gevolgd, schreef het restauratieplan. De werkzaamheden zijn uitgevoerd door vrijwilligers, onder begeleiding van deskundige Anske de Boer uit Franeker.

In samenwerking

ORGANUM FRISICUM

De Stichting Organum Frisicum viert in 2014 haar twintigjarige bestaan! Diverse activiteiten krijgen een extra feestelijk tintje, zodat deze mijlpaal niet ongemerkt voorbij zal gaan. Op zaterdag 5 april vindt de voorjaars-excursie plaats. Deze gaat naar Hilaard (start vanaf 10.30 uur), Jellum, Boksum en Goutum. Organisten: Theo Jellema (tevens excursieleider) en Broer de Witte. Hier zal ook het eerste exemplaar van de *Friese Orgelkrant 2014* worden uitgereikt.

Op dinsdag 10 juni vindt het openingsconcert van het Friese orgelseizoen plaats in de Martinikerk te Bolsward. Aanvang 20.00 uur. Organisten: Kees Nottrot, Dirk Donker en Theo Jellema.

Het zomerconcert is op zaterdagmiddag 14 juni in de Protestantse Kerk te Jelsum. Het wordt een extra feestelijke middag met enkele verrassingen. Organisten: Theo Jellema en Peter van der Zwaag.

Overige data om rekening mee te houden: zaterdagmiddag 26 juli: Orgelfietstocht; zaterdag 13 september: Nationale Orgeldag met Slotconcert in de Grote Kerk te Leeuwarden (16.00 uur) en de najaarsexcursie in de omgeving van Heerenveen op zaterdag 27 september.

Actuele informatie op: www.organumfrisicum.nl

Namens Stichting Organum Frisicum,

Otto Roelofsen, voorzitter

NIJKLEASTER

Stichting Nijkleaster zetelt sinds oktober 2012 in de Radboudkerk in Jorwert. De stichting ijvert voor een nieuw, protestants klooster in Friesland. De kerk in Jorwert wordt gebruikt als uitvalsbasis.

Nijkleaster organiseert activiteiten met als thema's Stille, Bezinning en Verbinding (Stille, Besinning, Ferbining). Iedere woensdagochtend is er een Kleaster Och-tend. Hoofdmoot is een bezinningswandeling in en rond Jorwert. Iedere derde zaterdag van de maand is er een Kleaster Dag, waarbij een thema centraal staat. Deze activiteiten trokken in 2013 vele honderden bezoekers naar Jorwert. De belangstelling is boven verwachting hoog, zegt dominee en initiatiefnemer Hinne Wagenaar.

Om gasten te kunnen ontvangen is in 2012 in de voorkerk een nieuwe keuken en toiletblok geplaatst. In 2014 is een tweede verbouwing gepland, waarbij een verdieping in de voorkerk wordt gerealiseerd. De stichting werkt er op dit moment hard aan om het geld hiervoor bij elkaar te krijgen.

Meer informatie over (het programma van) Nijkleaster is te vinden op www.nijkleaster.nl

De verzakte grafkist op het kerkhof van Westhem, na de opknappbeurt. Foto Gerhard Bakker

Van de excursiecommissie

De voorjaarsexcursie gaat op zaterdag 15 maart 2014 langs de kerken van Dantumawoude, Oostrum en Rinsumageest. Een kerkenexcursie op wielen die voor een deel het pad volgt van de Cisterciënzer monniken. Een route door een landschap waarin de kerktorens je ogen niet kunnen ontglippen. In Dantumawoude bezichtigen wij de uit de twaalfde eeuw daterende Benedictuskerk, gewijd aan de vader van het westers monnikendom Benedictus van Nursia. De kerk bevat drie unieke muurschilderingen met onder meer een tekst uit het apocriefe boek 'Jesus Sirach'. De klanken van het prachtige Hinsz-orgel zullen ook deze keer uw oren strelen. In de westelijke gevel is een steen ingemetseld met een bijzonder opschrift.

Aan de route van het 'Kloosterpad' staat de fascinerende, van tufsteen gebouwde kerk romaanse Sint Alexanderkerk te Rinsumageest. Het is de enige kerk in het Noorden met een crypte onder het koor: een ruimte ter verering van relieken.

In de noordwand vindt u een fraai driedelig venster dat dienst deed als hagiSCOOP en aan de zuidwand een epitaaf voor Syds Tjaarda, een gedenksteen die gericht is naar het terrein achter de kerk waar tot 1834 de majestueuze Tjaardastate heeft bestaan.

Op uw rondwandeling in en om de kerk kunt u een blik werpen op een aantal typerende foto's van het kerkgebouw van onder meer het duivenhuis met zijn zadeldaktoeren, ten zuiden van het Rinsumageest.

Wij vervolgen ons 'kloosterpad op wielen' naar het terpdorp Oostrum. We verbeelden ons dat in deze omgeving de Cisterciënzer monniken van klooster Claercamp hun tocht liepen naar Schiermonnikoog. Stelt u zich eens voor dat u, terwijl u in de Sint Nicolaaskerk de preekstoel met het fraaie houtsnijwerk in de stijl van de Rococo bewondert, verrast wordt door een Cisterciënzer monnik, die niet de weg maar de tijd kwijt is. Hij vertelt zijn verhaal en u luistert ademloos en keert even terug naar de tijd van toen. Door een blik op de muurschilderingen met onder meer een (Spaanse) ruitersfiguur komt u weer met beide benen op de grond te staan en vervolgt u uw rondwandeling in en rond de kerk.

Op de terugweg rijden we langs het Dokkumer Groot-

De voormalige steenfabriek van Oostrum staat te koop. Foto Stichting Industrieel Erfgoed Noord-Nederland

diep en houden we even stil bij de monumentale schoorsteen van de voormalige steenfabriek.

DE ADRESSEN

Voor belangstellenden die de kerken op eigen gelegenheid willen bezoeken, vermelden we de adressen:

Benedictuskerk Dantumawoude:

Doniaweg 76, 9104 GP Damwâld

Sint Alexanderkerk:

Juckemawei 3, 9105 KA Rinsumageest

Sint Nicolaaskerk:

Terpleane 11, 9125 EE Oostrum

DE ORGANISATIE

De bussen vertrekken om 12.00 uur van het treinstation Leeuwarden en komen daar rond 17.00 uur weer terug. De kosten bedragen € 15,00 per persoon. Inschrijving bij ontvangst van genoemd bedrag op rekeningnummer NL92INGB0003690669 t.n.v. Excursiecommissie Alde Fryske Tsjerken te Leeuwarden o.v.v. 'voorjaarsexcursie 2014' en het aantal personen. U ontvangt van ons geen bevestiging. Uw betaling is uw bewijs van inschrijving. Inschrijven kan tot 1 maart 2014; daarna loopt u het risico dat u niet meer met de bus mee kunt. Dat geldt ook voor hen die zich zonder reserveren bij de bussen melden. U kunt de desbetreffende kerkbeschrijvingen toegestuurd krijgen door overmaking van € 3,75 (inclusief portokosten). Bezoekers met eigen vervoer kunnen ter plaatse het boekje met de drie kerkbeschrijvingen kopen voor € 3,00.

De crypte van de Sint-Alexanderkerk te Rinsumageest.
Foto Reliwiki

Muurschildering uit de Benedictuskerk van Dantumawoude.
Foto website Benedictuskerk

Willem Jansma bij de kerk van Zweins. Foto Frans Andringa

Geruststellend gevoel als testament goed geregeld is

GERKO LAST

Veel mensen weten niet hoe ze hun testament moeten regelen. Ze willen graag nalaten, onder meer aan goede doelen, maar weten niet hoe dit uitgevoerd moet worden. Willem Jansma uit Dronrijp helpt particulieren en bedrijven daar graag bij. “Het geeft mensen een heel geruststellend gevoel als alles geregeld is.”

Een paar jaar geleden raakte Jansma, eigenaar van het bedrijf Willem Jansma Structureert, in gesprek met een inwoner van Deinum. De alleenstaande man woonde tijdens zijn leven vlakbij de kerk van Deinum. Hij was kort geleden donateur geworden van de Stichting Alde Fryske Tsjerken, omdat hij bewogen was met de toekomst van de kerken in Fryslân.

Als welkomstcadeau kreeg hij een DVD opgestuurd waarop vier speciale programma's staan over het werk van de Stichting. “De man was erg geraakt door deze uitzendingen en door de professionaliteit van het werk. Hij besloot daarom ook na zijn leven het werk van de Stichting Alde Fryske Tsjerken te steunen. Dat heb ik netjes voor hem op papier gezet.”

Jansma vindt het begeleiden van mensen bij het opschrijven van hun wensen prachtig werk om te doen. Vijf jaar geleden begon hij hiermee, nadat hij na een reorganisatie de ING moest verlaten. Hij was tien jaar werkzaam op de afdeling personeelszaken. Daar kwam hij al verschillende keren zijdelings in aanraking met testamenten. “Toen al dacht ik: wat zou het prachtig zijn om daar mijn werk van te maken.”

Via onder meer ouderenorganisaties en thuiszorgorganisaties komt hij in contact met mensen die hun nalatenschap en andere zaken graag op orde willen krijgen. “Ik voer vaak hele mooie gesprekken met mensen over allerlei aspecten van het leven. Je komt allerlei zaken tegen tijdens deze gesprekken. Ik vind dat prachtig. Ik hou erg van de omgang met mensen. Ik help ze graag de boel op orde te krijgen; dat geeft me een goed gevoel.”

Willem Jansma helpt bij de boekhouding en bij het opmaken van het testament. Het komt geregeld voor dat mensen een goed doel willen opnemen in hun testament, is zijn ervaring. Daarbij valt de naam van de Stichting Alde Fryske Tsjerken ook regelmatig. Veel mensen in Fryslân hebben een emotionele band met kerken en vinden het belangrijk dat de gebouwen blijven bestaan en een zinvolle functie houden.

NOTARIS

Als de wensen van zijn klanten eenmaal goed op papier staan, kunnen ze een afspraak met de notaris maken om alles officieel te regelen. “Voor notarissen is het ook fijn als alles goed op papier staat”, weet Jansma. “Dan is het testament vrij eenvoudig en helder op te maken.”

Soms komt het voor dat mensen al dusdanig in de war zijn door ouderdom, dat het moeilijk is om te bepalen wat zij precies willen. “Dat zijn lastige situaties”, geeft Jansma aan. “Gelukkig kan ik op die momenten terugvalLEN op de expertise van stichting Tinz, een organisatie van veertig zorginstellingen die gespecialiseerd is in dementie. Met hen kan ik op een goede manier overleggen.”

Het interieur met rechts pastoor Scholten, ca. 1900.
Foto uit parochiearchief

EEN NIEUWE KERK

Pastoor Scholten kreeg toestemming een nieuwe kerk te bouwen en zette daarvoor allerlei landelijke acties op touw. De beroemde architect Pierre Cuypers kreeg opdracht om een tekening en bestek voor een nieuwe kerk te vervaardigen. De kerk aan het Burepad kon worden gebouwd voor het bedrag van Hfl. 17.000,-, mits boeren de stenen en andere bouwmaterialen gratis op het bouwterrein zouden aanvoeren. Per schip werden vanuit Nijmegen maar liefst 290.000 waalstenen aangevoerd. Onder leiding van uitvoerder P. Rijnja kwam vanuit Amsterdam ook het kap-, glas- en ijzerwerk op Ameland aan. De plechtige eerste steenlegging door Sypke de Jong had plaats op 17 juli 1878. In 1933 werd de kerk vergroot door de aanbouw van een kinderkapel onder leiding van de architecten Joseph en Pierre Cuypers, de zoon en kleinzoon van Pierre Sr. Ook kwam er een nieuw plafond en werden de muren bedekt met Noorse tegels.

De toevloed van toeristen en Duitse jongeren maakte het noodzakelijk dat de H. Clemenskerk opnieuw werd uitgebreid. In september 1961 werd onder leiding van architect Herman van Wissen uit Groningen, een broer van pastoor Adrianus van Wissen, de pastorie afgebroken en een nieuwe gebouwd. Deze werd door middel van een doorgang met daarin een dagkapel, sacristie en bijgebouwen verbonden met de kerk. De kinder- en Mariakapel werden afgebroken en ter hoogte van het priesterkoor verschenen twee uitbreidingen: ten noorden de Nesserkapel en ten zuiden de Burekapel. Ook werd aan de voorzijde een bijpassende doopkapel aangebouwd. De kerk en de bijgebouwen kwamen in 1970 op de lijst van Rijksmonumenten. Bij het honderdjarig bestaan van de kerk in 1979 werden plannen ontwikkeld

voor een volledig herstel van de door de tijd en weersomstandigheden gehavende kerk. Deze plannen werden tussen 1985 en 1994 ten uitvoer gebracht.

HET EXTERIEUR

In de literatuur over het oeuvre van architect Cuypers wordt de kerk van Ameland zelden genoemd. Dat is jammer, omdat het gebouw afweek van de meer dan 300 kerken die op zijn naam staan. In het ontwerp voor Ameland zocht Cuypers de harmonie met het landschap, zoals hij tien jaar eerder, in 1869, ook had gedaan bij de H. Willibrorduskerk in Ruurlo. Zo kreeg Ameland een kerk die paste in het eilander landschap: klein, met lage muurtjes en een hoge kap en met een ranke spitse dakruiter. Dit ontwerp was ingegeven door de harde wind die vaak op de Waddeneilanden waait.

Ongetwijfeld liet Cuypers zich óók inspireren door zijn ontwerp van de H. Petruskerk in het Noorse Frederikshald, thans Halden, in 1874. De overhangende dakconstructie van het koor in Nes vertoonde dezelfde kenmerken als de Noorse kerk, en ook de beide dakruiters waren vrijwel identiek. Samen met de leien dakbedekking zorgde dit spitse torentje voor een Scandinavisch accent. De steekkappen in het zadeldak

Het exterieur met bijgebouwen, straatzijde (zuid) in 1970.
Foto Monumentenzorg

verwezen naar de boerderijbouw op het eiland. De lage muren waren versierd met speklagen van geteerde steen. De topgevels met hun overstekken zorgden voor een levendig silhouet dat deed denken aan de bouwwijze van de Noorse staafkerken ('stavkirker'). Zo stak het kerkje met zijn opvallende contouren duidelijk af tegen de horizon van het eiland.

HET INTERIEUR

Sinds 1902 was de kerk veelkleurig beschilderd door Jippe Edes, waarbij het plafond een sterrendecoratie kreeg, de koorboog de jubelkreet "Sanctus" en het koor een spreuk. Op de muren achter het altaar

Het exterieur in 2007. Foto SKKN, Utrecht

waren monogrammen geschilderd. Boven het voormalige Maria-altaar was de tekst: “Sta. Immaculata” te lezen en aan de rechterkant boven het St. Clemensbeeld “Ste. Clemens”. Rond 1990 werd een later aangebracht plafond verwijderd en het oude houten plafond beschilderd door de firma Visser uit Hollum, die de oude motieven van Jippe Edes herstelde.

Gebrandschilderde ramen: Titus Brandsma en Dwaze Moeders, ontwerp van H. Hiltermann. Foto Anne de Jong

Het interieur in 2007. Foto SKKN, Utrecht

In de boog boven de Burekapel bevond zich een schildering met vijf personen op een rotsige hoogte boven een rivier: de H. Clemens (gest. ca. 100 na Chr.) en zijn gezellen in de marmergroeven op de Krim. In de wolken boven de scène was links Christus te zien en rechts God de Vader; eronder bevond zich de H. Geest in de gedaante van een duif. Aan de linkerzijde van het priesterkoor waren twee heiligen te zien, Tarcisius en Isidorus. In het gewelf van het koor bevonden zich afbeeldingen van enkele heiligen en Bijbelse figuren, o.a. Jonas die uit de walvis komt, Johannes de Doper in de woestijn en musicerende engelen. Deze schilderijen waren in 1940 aangebracht door de Friese kunstschilder en glazenier Jacob Michiels Ydema.

Boven de ingang van de kerk aan de westzijde en achter in de koorzolder bevond zich een driedelig venster met spitsboogramen, het middelste het hoogst en breedst. Het linker raam toonde een afbeelding van Paus Clemens met aan zijn voeten de kerk van San Clemente in Rome, de titelkerk van de van Ameland afkomstige Kardinaal de Jong. Rechtsboven was de Clemenskerk op Ameland te zien. In het middelste raam was Johannes de Doper voorgesteld en rechts de H. Willibrordus met onder hem de Utrechtse Domtoren en het bisschoppelijk paleis. Dit raam, een herinnering aan het veertigjarig priesterfeest van Kardinaal de Jong, werd in 1948 gemaakt door glazenier H. Schifferstein uit De Bilt. Verder waren in de kerkramen nog de volgende afbeeldingen te zien: aan de noordzijde de H. Joachim en Anna uit 1889 en Willibrordus in Fostilandia uit 1901 en aan de zuidzijde de H. Otgerus en Antonius met kind uit 1902 en de Zalige Titus Brandsma en Dwaze Moeders uit 1990; in het priesterkoor drie aartsengelen uit 1897. In de Nesser- en Burekapel bevonden zich eenvoudige ramen met abstracte motieven uit 1960.

Het hoofdaltaar in 2007. Foto SKKN, Utrecht

De veertiende statie van Eugen Keller

DE INVENTARIS

Het 4 meter hoge en 2,5 meter brede hoofdaltaar, uit het atelier van Cuypers en Stolzberg in Roermond, werd geplaatst in september 1885. De onderrand van het retabel was versierd met visblaasmotieven en traceerwerk. In het midden bevond zich het tabernakel waarin het Allerheiligste werd bewaard. Links en rechts van het tabernakel waren twee panelen aangebracht met afbeeldingen van engelen, welke ieder een banderol met een tekst in gotische letters droegen. Boven deze panelen bevonden zich vier luiken met langs en op de bovenrand traceerwerk en kruisbloemen. De luiken toonden geopend de volgende afbeeldingen: 1) de Mannaregen met Mozes, 2) het Laatste Avondmaal, 3) de Bruiloft te Kana, en 4) het Offer van Melchisedek. Centraal op het altaar stond de expositietroon met een kruisbeeld. Op de buitenste vleugelluiken waren in dichtgeklapte toestand engelen afgebeeld, links een engel met een rode mantel en rechts met een blauwe mantel.

In de in 1960 aangebouwde doopkapel bevond zich een achzijdig neogotisch stenen doopvont met een geprofileerde voet. De biechtstoel was van eikenhout met sierlijk decoratief snijwerk en een beeldje van de H. Johannes Nepomuk. Boven de biechtstoel bevond zich een reliëf van keramiek met een afbeelding van de Barmhartige Samaritaan. Verspreid over de kerk stonden verder een stenen Jozefbeeld van Wim Harzing en twee beelden van terracotta, voorstellende Maria met Kind en Johannes de Doper, alsmede twee zeventiende-eeuwse beeldjes uit de oude kerk.

De veertien bronzen kruiswegstaties van de hand van de Duitse kunstenaar Eugen Keller, die inmiddels wereldfaam hebben verworven, waren in 1960 in de kerk geplaatst. Tot de inventaris behoort voorts een groot olieverfschilderij op doek voorstellende de

kruisiging van Christus voor. De overlevering schreef dit werk toe aan Gerardus Wigmana (1673-1741), maar wetenschappelijk onderzoek heeft uitgewezen dat het waarschijnlijk gaat om een kopie van een schilderij uit het atelier van Hendrik ter Brugghen uit ca. 1620.

TOT SLOT

De H. Clemenskerk zal in oude stijl worden herbouwd. Waar nu vooral herinneringen worden gekoesterd, zal Ameland in de nabije toekomst daardoor een opmerkelijke parochiekerk, een dierbaar monument voor een eeuwenlange katholieke traditie op het eiland, en een markante toeristische bezienswaardigheid terugkrijgen.

Henk Nota, geboren te Nes op Ameland, is pastoor van Joure, Lemmer, Sint-Nicolaasga, Sloten, Woudsend, Balk en Bakhuizen. Adres: Kerkstraat 12, 8521 JZ Sint-Nicolaasga, email: hnota@home.nl Hij is auteur van verschillende publicaties over de Friese kerkgeschiedenis, oprichter en bestuurslid van de Stichting Archief- en Documentatiecentrum voor R.K. Friesland, en (mede) oprichter van de Stichting Titus Brandsma Museum, beiden gevestigd te Bolsward.

Literatuur en bronnen

- H.J. Allard, "Het St. Clemenskerkje te Nes en de katholieke gemeenschap op Ameland", in *De Wachter*, 3^e jg. (1873), 2^e dl., pp. 91-113
- Ben Edes, *Honderd jaar kerk aan het Burepad, (100 jaar Cuyperskerk 1879-1979)*, Ameland 1979
- L.J. van der Heijden, *St. Clemensparochie op Ameland (1646-1946)* [Frisia Catholica VI], Utrecht 1946
- A.J.C. van Leeuwen, *Pierre Cuypers, architect 1827-1921* [Cultuurhistorische studies], Amersfoort/Zeist 2007
- René Lugtigheid en Wim Meulenkamp, *Inventaris van het kunst- en cultuurbezit*
- parochie H. Clemens Nes op Ameland* [uitgave van de Stichting Kerkelijk Kunstbezit in Nederland], Utrecht 2007
- Archiven van de parochie H. Clemens, Nes op Ameland
- Archiven van de Stichting Archief- en Documentatiecentrum voor R.K. Friesland, Bolsward

Vondst van sarcofaag in Boksum in 2005. Foto Frans Andringa

In 2004 beschreef de archeoloog Egge Knol in de voorloper van dit tijdschrift hoe tijdens de kerstening van Noord-Nederland het crematieritueel plaatsmaakte voor de stichting van nieuwe grafvelden. In 1957 en 2004 verschenen catalogi van zandstenen grafkisten ('sarcofagen') in de provincie Fryslân.¹ Dit artikel geeft een aanvulling en gaat ook in op de betekenis en de herkomst van de sarcofagen.

VORSTELIJKE GRAFKISTEN MET KLASSIEKE ALLURE
Het Griekse *sarkofagos* betekent 'vleseter'. Volgens de Romeinse historicus Plinius werden in zijn tijd in Troas (in het huidige Turkije) grafkisten gemaakt van een steensoort die de ontbinding en de vertering van lijken zo versnelde dat deze steen 'vleseter' (*sarcophagus lapis*) werd genoemd.² In de christelijke grafcultuur was het juist de bedoeling dat het dode lichaam gaaf werd bewaard tot de Dag des Oordeels. Wie het kon betalen, liet zich daarom begraven in een massieve natuurstenen grafkist. Hoewel deze kisten een tegengesteld doel dienden (geen snelle vertering maar juist bewaring), werden ze toch *sarcophagi* genoemd.

De nieuwe christelijke elites in West-Europa spiegelde zich aan de Romeinse cultuur. De merovingische koningen in Frankrijk en hun opvolgers, de familie van Karel de Grote, lieten zich daarom in stenen grafkisten begraven. Oude Romeinse vestingen zoals Keulen, Maastricht en Utrecht werden weldra centra van christelijke elitegrafcultuur. Daar zijn tientallen sarcofagen gevonden, gemaakt van kalksteen uit het Franse Maasgebied. Om ze gemakkelijk te kunnen vershippen, waren de wanden erg dun. De deksels waren daarentegen soms zo massief dat de grafkist er op den duur onder bezweek. In Noord-Nederland is alleen in Oosterend (Texel) zo'n vroege kalkstenen kist teruggevonden.³

KEES KUIKEN

Zandstenen grafkisten in Fryslân: een kort overzicht

De 'sarcofaag' (in werkelijkheid een grafkeldertje van tufsteenblokken) van bisschop Bezelin van Bremen in de Dom aldaar. Foto: Jürgen Howaldt, WikimediaCommons

In de volle Middeleeuwen (omstreeks het jaar 1000) werden de binnenvaartschepen groter. Het zogeheten 'Utrechtse scheepstype' kon zwaardere lasten vervoeren. Voor de bouw van kerken in Nederland werd vanuit het Rijn-Main-Moezelgebied op grote schaal tufsteen ingevoerd. In dit gebied waren ook werkplaatsen die relatief massieve sarcofagen van roze zandsteen leverden. Deze kisten vonden gretig aftrek bij de christelijke elites, vooral vorsten en hoge geestelijken in Rijnsteden zoals Spiers, Worms, Mainz, Keulen en Utrecht. De Duitse keizers uit het Salische huis (ca. 1025-1125) zagen zichzelf alweer als de opvolgers van de oude Romeinse keizers. In hun grafkelders in de kathedralen van Spiers en Worms zijn heel wat van deze sarcofagen teruggevonden.⁴ Ook veel aartsbisschoppen en bisschoppen van Mainz, Keulen en Utrecht lieten zich in zandstenen sarcofagen van dit 'Salische' type begraven. Zo is in de Utrechtse Pieterskerk nog de sarcofaag van bisschop Bernold († 1056) te bezichtigen.⁵ Bernold liet in Deventer van tufsteen een nieuwe Lebuïnuskerk bouwen, waar eveneens een 'Salische' zandstenen sarcofaag is gevonden. Daarin is volgens de *Vita Radbodi*, een tiende-eeuws Latijns heiligenleven, de Utrechtse bisschop Radboud († 917) begraven.⁶

Ook de Friese elites langs de Noordzeekust schaften zich in die tijd zandstenen sarcofagen aan. Waarschijnlijk hadden ze zelfs een groot aandeel in de Rijnscheepvaart. De Gerulfingen, een Friese familie die in de Nederlandse geschiedenis bekend staat als het 'Hollandse gravenhuis', hadden hun grafkerk in Egmond, waar eveneens 'Salische' sarcofagen zijn gevonden. Egbert, een lid van deze familie, was in de tiende eeuw aartsbisschop van Trier (in het Rijn-Main-Moezelgebied). Hij was op verschillende manieren betrokken bij de bouw en inrichting van de kerk in Egmond – en misschien ook bij het sarcofagetransport.⁷ In het huidige Fryslân werd de kerstening aanvankelijk

vanuit Utrecht gecoördineerd in Dokkum. Daar en ook elders langs de Waddenkust, van Wieringen tot de Weser, zijn enige honderden vondsten bekend van zandstenen sarcofagen, waarvan 98 in de huidige provincie Fryslân.

DE DOOD, DE DOOP EN HET EEUWIGE LEVEN

Naast de zandstenen kisten van klassieke ‘Salische’ snit (rechttoe-rechtaan en vrijwel onversierd) werd in het Rijn-Main-Moezelgebied vanaf de elfde eeuw een alternatief model gebruikt. In de oudere Nederlandstalige literatuur wordt dit model beschreven als ‘trogvormig’. De schuin toelopende wanden hiervan werden aan de binnenzijde veelal versierd met kruis- en kromstaven: een verwijzing naar de psalm *De Heer is mijn herder* (‘Zijn stok en staf zijn mijn stut’).

Omdat deze versiering ook op een zandstenen doopvont uit de vroege elfde eeuw in het Dommuseum te Mainz staat, zou het gebruik van dit type sarcofaag wel eens kunnen passen in de idee van een symbolische doop.⁸ Zoals onderdompeling in een doopvont geacht werd een boreling van zijn erfzonde te zuiveren, kon begravenis in een soortgelijke sarcofaag een zondevrij begin van het eeuwige leven vormen. In de Middeleeuwen werden doop- en doodssymbolen wel vaker door elkaar gebruikt. Zo is op sommige miniaturen van de kerststal de geboortekrib afgebeeld als minisarcofaagje.⁹

In Fryslân en Groningen zijn van beide hier beschreven typen sarcofagen ongeveer evenveel exemplaren gevonden: in Fryslân 17 rechte ‘Salische’ en 19 toelopende, in Groningen respectievelijk 10 en 8. Twee van de drie beschreven sarcofaagvondsten in Fryslân kunnen echter niet bij één van beide typen worden ingedeeld omdat alleen een bodem of een of meer losse brokken is of zijn gevonden, of omdat de vondst gebrekkig is beschreven en/of verloren gegaan.

DE HERKOMST VAN DE ‘FRIESE’ SARCOFAGEN

Sinds het onderzoek van Martin (1957) en Haiduck (Ostfriesland, 1985) wordt aangenomen dat de middeleeuwse zandstenen grafkisten in de Waddenkustprovincies uit het Rijn-Main-Moezelgebied komen.¹⁰ Benders (2011) noemt het materiaal van deze kisten enigszins verwarrend ‘Bremer zandsteen’. De zandsteenlagen in het Rijn-Main-Moezelgebied lopen namelijk door tot in het Wesergebiet waar Bremen, aldus Benders, in de Middeleeuwen een stapelplaats voor zandsteen zou zijn geweest.¹¹

Uit een grondig onderzoek naar de middeleeuwse elitegrafcultuur in Bremen blijkt echter dat daar geen enkele middeleeuwse begraafing in een sarcofaag bekend is. De Bremer Dom is van 1973 tot 1976 systematisch onderzocht. Alle gevonden elitegraven, waaronder die van elf middeleeuwse Bremer (aarts)bisschoppen, betroffen houten kisten of gemetselde graven, geen sarcofagen. Alleen bisschop Bezelin († 1043) bleek bijgezet in een graf van gemetselde brokken tufsteen.¹² Benders noemt geen bronnen over zandsteenexport van Bremen naar Noord-Nederland. Gezien de zorgvuldigheid van zijn onderzoek betekent dit dat die er waarschijnlijk ook niet zijn.

We kunnen de naam ‘Bremer zandsteen’ voor middeleeuwse grafkisten nu maar beter vergeten. Benders vermeldt ook het graafschap Bentheim als mogelijke herkomst van enige sarcofagen in Noord-Nederland. De zandsteenwinning kwam daar echter pas op gang toen het gebruik van sarcofagen als elitegraven uit de mode raakte: in de loop van de twaalfde eeuw. In het Rijn-Main-Moezelgebied vond voor zover bekend omstreeks 1161 de laatste sarcofaagbijzetting plaats.¹³ Van de 21 op verzoek van Martin in 1956 onderzochte steenmonsters van grafkisten en bijbehorende deksels werd één geïdentificeerd als zandsteen uit het Wesergebiet.¹⁴ Bij de huidige stand van de geologische techniek zou een nadere determinatie van deze zandsteensoorten misschien haalbaar zijn.

Kees Kuiken (www.prosopo.nl) is cultuurhistoricus en sinoloog en werkt als zelfstandig onderzoeker en vertaler.

Noten

- 1 H. Martin, *Vroeg-middeleeuwse zandstenen sarcophagen in Friesland en elders in Nederland* (Drachten 1957); K. Kuiken, ‘Middeleeuwse zandstenen grafkisten uit Westerlauwers Friesland’, *De Vrije Fries* 84 (2004) 8–28. Zie ook K. Kuiken, ‘Revolutie en romantiek. Elitegrafcultuur in Friesland. 1795–1917’, *Keppelstok* 76 (2008) 9, 21.
- 2 Pliny (vert. D.E. Eichholz), *Natural History Books 36–37* (Cambridge MA en Londen 1962) 104–105.
- 3 S. Lammers m.m.v. C.J. Overweel, ‘Medieval Christian Interments in Stone: Monolithic Limestone Sarcophagi’, *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 39 (1989) 377–434.
- 4 K. Kuiken, ‘Middeleeuwse zandstenen grafkisten in Groningen’, *Groninger Kerken* 21–1 (2004) 6.
- 5 Martin, *Sarcophagen* nr. 134.
- 6 B. Ahlers, *Die ältere Fassung der Vita Radbodi* (Bern en Frankfurt 1976); K. Kuiken, *Het geheim van de Deventer sarcofaag* (Deventer 2005).
- 7 E.H.P. Cordfunke, *De abdij van Egmond. Archeologie en duizend jaar geschiedenis* (Zutphen 2010).
- 8 A. Schuchert, ‘Taufe und Taufstein’, in: L. Lenhart, red., *Universitas* 11 (Mainz 1960) 330–333.
- 9 Kuiken, ‘Groningen’ 8–9.
- 10 Martin, *Sarcophagen*; H. Haiduck, ‘Importierte Sarkophagen und Sarkophagendeckel des 11. und 12. Jahrhunderts im Küstengebiet zwischen Weser und Ems’, *Jahrbuch der Gesellschaft für ... Altertümer zu Emden* 65 (1985) 23–40.
- 11 J. Benders, *Een economische geschiedenis van Groningen Stad en Lande, 1200–1575* (Assen 2011) 362–363.
- 12 K.-H. Brandt, *Der Bremer Dom* (Bremen 1979) 56–85; aangehaald in Kuiken, ‘Groningen’ (2003) 6.
- 13 K. Kuiken, ‘Zandstenen grafkisten in middeleeuws Drenthe’, *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 123 (2006) 155–160; dezelfde, ‘Prominentie en paupertas: de grafcultuur van een 12e-eeuws adelsnetwerk’, *Virtus* 11 (2004) 15, 18–19.
- 14 Martin, *Sarcophagen* 137 nr. 12519 H.G.
- 15 Meldingen van H. de Jong in *De Vrije Fries* 85 (2005) 227.
- 16 Kuiken, ‘Westerlauwers Friesland’ 21–28.
- 17 Over deze en de volgende sarcofaag ook Kuiken, ‘Revolutie en romantiek’ 21.
- 18 D. van Weezel Errens, ‘De sarcofaag van Boksum’, *Keppelstok* 66 (2003) 40–50.
- 19 M. Blok en M. de Wit in *De Vrije Fries* 87 (2007) 250–252.
- 20 G. Elzinga in *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 59 (1960) *65.
- 21 Over deze en de volgende sarcofaag ook Kuiken, ‘Revolutie en romantiek’ 21.
- 22 K. Kuiken, ‘De kerk(en) van Brunoons Dokkum’, *Keppelstok* 73 (2006) 19–20 (Tabel I).
- 23 H. de Jong in *De Vrije Fries* 85 (2005) 227.

LIJST VAN TOT 2011 BEKENDE SARCOFAAGVONDSTEN IN FRYSLÂN

In de vijf jaar na de verschijning van de laatste Friese sarcofagencatalogus (2004) zijn er weinig nieuwe vondsten geweest. In het nu volgende overzicht is de ‘Archeologische kroniek van Fryslân’ verwerkt tot en met 2010 (gepubliceerd in *De Vrije Fries* van 2012). In deze meest recente aflevering worden geen nieuwe sarcofaagvondsten gepubliceerd, maar een eerdere kroniek meldt één belangrijke dubbelvondst in Boksum (in 2005-2006) en twee minder duidelijke vondsten in 2003-2004. In Gersloot, waar eerder sarcofaagbrokken zijn gevonden, kwam een soort stenen kistje van roze zandsteen aan het licht. De voor grafkisten kenmerkende trapeziumvormige leest ontbreekt hier echter. Ook de vondst van een trog of kistje op een

boerenerf bij Jubbega overtuigt niet geheel.¹⁵ Boksum lijkt nu met drie sarcofaagvondsten en twee bijna even oude gemetselde steenkisten (vergelijkbaar met de bisschopsgraven in Bremen) thans een van de voornaamste Friese centra van middeleeuwse elitegrafcultuur te zijn geweest. Daarmee krijgt de plaatselijke kerk ook voor de eigenaar, de Stichting *Âlde Fryske Tsjerken*, een bijzondere betekenis.

AFKORTINGEN:

Bh Boarnsterhim / DVF *De Vrije Fries* / Kep *Keppelstok*
 KNOB *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* / Sm Smallingerland

AANDUIDING	TYPE	GEPUBLICEERD	AANDUIDING	TYPE	GEPUBLICEERD
Aldeboarn A	kinderkistje?	DVF 84 (2004) ¹⁶	Koudum G	onbekend	DVF 84 (2004)
Aldtsjerk A	doopvonttype	DVF 84 (2004)	Koudum H	onbekend	DVF 84 (2004)
Beetsterzwaag A	doopvonttype	DVF 84 (2004) ¹⁷	Lichtaard	onbekend	DVF 84 (2004)
Beetsterzwaag B	Salisch	DVF 84 (2004)	Lippenhuizen A	brokken	DVF 84 (2004)
Blesdijke A	kistje of trog?	DVF 84 (2004)	Luxwoude A	Salisch	DVF 84 (2004)
Boksum A	doopvonttype	Kep 66 (2003) ¹⁸	Mantgum A	brokken	DVF 84 (2004)
Boksum B	doopvonttype	DVF 87 (2007) ¹⁹	Mariëngaarde A	<i>sarcophagus</i>	DVF 84 (2004)
Boksum C	doopvonttype	DVF 87 (2007)	Menaldum A	doopvonttype	DVF 84 (2004)
Bolsward A	Salisch	KNOB (1960) ²⁰	Nieuweschoot A	doopvonttype	DVF 84 (2004)
Boornbergum A	onbekend	DVF 84 (2004)	Oldeberkoop A	kinderkistje?	DVF 84 (2004)
Boornbergum B	onbekend	DVF 84 (2004)	Oldeberkoop B	kinderkistje?	DVF 84 (2004)
Boornbergum C	onbekend	DVF 84 (2004)	Oldeberkoop C	kinderkistje?	DVF 84 (2004)
Brongerga A	Salisch	DVF 84 (2004) ²¹	Oldeberkoop D	kinderkistje?	DVF 84 (2004)
Brongerga B	Salisch	DVF 84 (2004)	Oldeberkoop E	kinderkistje?	DVF 84 (2004)
Buitenpost A	onbekend	DVF 84 (2004)	Opeinde A	Salisch	DVF 84 (2004)
Buweklooster A	doopvonttype	DVF 84 (2004)	Oranjewoud A	regenbak?	DVF 84 (2004)
Dokkum A	bodem	Kep 73 (2006) ²²	Oudega (Sm) A	Salisch	DVF 84 (2004)
Dokkum B	doopvonttype	Kep 73 (2006)	Oudega (Sm) B	doopvonttype	DVF 84 (2004)
Drachten A	onbekend	DVF 84 (2004)	Oudega (Sm) C	doopvonttype	DVF 84 (2004)
Drachten B	onbekend	DVF 84 (2004)	Oudega (Sm) D	doopvonttype	DVF 84 (2004)
Easterein A	Salisch	DVF 84 (2004)	Oudega (Sm) E	doopvonttype	DVF 84 (2004)
Garyp A	Salisch	DVF 84 (2004)	Oudega (Sm) F	Salisch	DVF 84 (2004)
Garyp B	Salisch	DVF 84 (2004)	Oudega (Sm) G	doopvonttype	DVF 84 (2004)
Garyp C	onbekend	DVF 84 (2004)	Oudega (Sm) H	onbekend	DVF 84 (2004)
Garyp D	onbekend	DVF 84 (2004)	Oudemirdum A	onbekend	DVF 84 (2004)
Garyp E	onbekend	DVF 84 (2004)	Oudemirdum B	onbekend	DVF 84 (2004)
Garyp F	onbekend	DVF 84 (2004)	Pingjum A	doopvonttype	DVF 84 (2004)
Gersloot A	brokken	DVF 84 (2004)	Raard (Bh) A	Salisch	DVF 84 (2004)
Gersloot B	kistje of trog?	DVF 85 (2005) ²³	Raard (Bh) B	onbekend	DVF 84 (2004)
Grou A	doopvonttype	DVF 84 (2004)	Rinsumageest A	onbekend	DVF 84 (2004)
Hallum A	<i>sarcophagus</i>	DVF 84 (2004)	Sandfirden A	brokken	DVF 84 (2004)
Haskerdijken A	doopvonttype?	DVF 84 (2004)	Slijkenburg A	onbekend	DVF 84 (2004)
Heerenveen A	kinderkistje?	DVF 84 (2004)	Slijkenburg B	onbekend	DVF 84 (2004)
Heerenveen B	Salisch	DVF 84 (2004)	Slijkenburg C	onbekend	DVF 84 (2004)
Hurdegaryp A	Salisch	DVF 84 (2004)	Slijkenburg D	onbekend	DVF 84 (2004)
Hurdegaryp B	hoofdeinde	DVF 84 (2004)	Slijkenburg E	onbekend	DVF 84 (2004)
Jorwert A	bodem	DVF 84 (2004)	Slijkenburg F	onbekend	DVF 84 (2004)
Jorwert B	brokken	DVF 84 (2004)	Slijkenburg G	onbekend	DVF 84 (2004)
Jorwert C	doopvonttype	DVF 84 (2004)	Slijkenburg H	onbekend	DVF 84 (2004)
Jubbega A	kistje of trog?	DVF 85 (2005)	Sneek A	onbekend	DVF 84 (2004)
De Knipe A	Salisch	DVF 84 (2004)	Sneek B	onbekend	DVF 84 (2004)
Kimswerd A	Salisch	DVF 84 (2004)	Staveren A	brok	DVF 84 (2004)
Kimswerd B	brokken	DVF 84 (2004)	Tjerkgaast A	doopvonttype	DVF 84 (2004)
Koudum A	Salisch	DVF 84 (2004)	Tzummarum A	brokken	DVF 84 (2004)
Koudum B	onbekend	DVF 84 (2004)	Ureterp A	kinderkistje?	DVF 84 (2004)
Koudum C	onbekend	DVF 84 (2004)	Veenklooster A	onbekend	DVF 84 (2004)
Koudum D	onbekend	DVF 84 (2004)	Warns A	onbekend	DVF 84 (2004)
Koudum E	onbekend	DVF 84 (2004)	Wons A	Salisch	DVF 84 (2004)
Koudum F	onbekend	DVF 84 (2004)	Wons B	brokken	DVF 84 (2004)

De preekstoel van Aldeboarn. Foto Regn. Steensma

De beeldhouwer die in de achttiende eeuw in Friesland het meeste kerkmeubilair met houtsnijwerk decoreerde en ook het meeste steenhouderswerk aan de kerkgebouwen leverde was Dirk Embderveld, die in Leeuwarden gedurende precies een halve eeuw het grootste steenhoudersatelier in de provincie had. Zijn werk in steen en hout is uitgevoerd in de Lodewijk xv-stijl, het Rococo. Hierin overheersen C- en S-vormige krullen (rocailles) in een asymmetrische context. Het werk van Embderveld onderscheidt zich van dat van zijn Leeuwarder vakgenoten door een grotere zwierigheid en geroutineerdere vormgeving. De beeldhouwer vervaardigde het snijwerk voor zeker vier opvallende preekstoelen en twee doophekken. Ze vormen het onderwerp van dit artikel.¹

HET LEVEN VAN DIRK EMBDERVELD

Op 6 februari 1722 werd Dirk Hendriks Embderveld in Leeuwarden geboren. In de begraafboeken van de stad staat hij op 20 september 1799 ingeschreven. Hij overleed volgens een bericht in de *Leeuwarder Courant* 'aan de gevolgen eener langdurige Verstoping en verval van Kragten.'

In 1748 verkreeg hij het burgerrecht van Leeuwarden en in 1749 werd hij lid van het gilde van metselaars en steenhouders. Hij huwde op 29 mei 1749, ook in Leeuwarden, maar pas na procedures voor het Leeuwarder nedergericht en het Hof van Friesland. Hij bleek in Amsterdam, waar hij mogelijk zijn opleiding tot steenhouwer kreeg, 'in onecht' een kind te hebben verwekt bij Catherine Dimers en aan haar zou hij trouwbeloften hebben gedaan. Omdat de vrouw als klaagster het proces voor het Hof niet voortzette, kon Embdervelds huwelijk in Leeuwarden voortgang vinden.

SYTSE TEN HOEVE

Preekstoelen en doophekken van Dirk Embderveld (1722-1799)

Uit zijn huwelijk werd in 1750 de dochter Doetje geboren. Zij was genoemd naar de tante van de beeldhouwer, Doetje Hendriks Embderveld, die gehuwd was met de secretaris Henricus Duijff van Smalingerland. Dirk Embderveld was haar erfgenaam, waardoor hij bezit verkreeg in Oudega (S) en ook een bank in de kerk van het dorp. Door zijn relaties in het dorp zal hij ook de opdrachten hebben gekregen van de familie Van Haersma voor het vervaardigen van monumentale grafzerken en rouwkassen.²

In 1763 kreeg Embderveld de aanstelling tot landschapsstenhouwer en 'handtijksnijder'. Het betrof een eervolle, maar ook lucratieve functie, omdat hij voortaan alle steenhoudersrij aan provinciale gebouwen en werken moest leveren. Van 1771 tot 1792 voerde hij de stadswerken van Leeuwarden uit.

Zijn werkplaats was in een loods aan het Ruiterskwartier. Aanvankelijk woonde hij aan de Ossekop, maar later aan de zuidzijde van Nieuwestad. Daar huurde hij van de voogden van het Marssumer Poptagasthuis een woning, die hij in 1794 kocht. In het Quotisatiekohier van 1749 staat achter Embdervelds naam 'wint de kost'. Later was hij zeker in goeden doen. Hij werd praeses van de Stadsarmenkamer. Zijn dochter sloot tweemaal een goed huwelijk en een achterkleinzoon ging na een academische studie met een dubbele naam als Dirk Embderveld Ruitinga door het leven.

ALDEBOARN (1766)

Nadat er in 1754 in Aldeboarn naar ontwerp van de Gorredijkster timmerbaas Popke Theunis de Jong een nieuwe kerk was gebouwd, werd daar in 1766 ook een nieuwe preekstoel in gemaakt. Het rekeningboek van de kerkvoogden licht ons daarover in.³ De timmerman Jan Binnes, vervaardigde deze preekstoel, zoals hij dat

Interieur van de kerk van Aldeboarn. Foto Regn. Steensma

ook voor de kerk van Akkrum deed. Hij kreeg er in 1767 fl. 190-0-0 voor betaald. Al eerder, op 4 juni 1766, deden de kerkvoogden een betaling van fl. 100-0-0 aan Dirk Embderveld 'ter sake verdiende Arbeidsloon van't Snijdwerk aan de Nieuwe Predikstoel en Trap tot Oldeboorn.'

De schipper Hindrik Douwes ontving achttien stuivers voor de vracht van het snijwerk van Leeuwarden naar Aldeboarn. Ook werd fl. 7-16-0 betaald aan Leeuwarder kopergieter J. Klinkhamer 'ter sake een geleverde Koperen Arm onder de Lessenaer aan de nieuwe Predikstoel'.

Het snijwerk bestaat uit omgaande lijsten met bladornament op de panelen van de kuip en verder aan het ruggeschot uit vleugelstukken met bladornament alsmede een fraaie krul, waaraan de predikantssteek kon worden opgehangen. Een viertal balusters van de trap is sierlijk opengewerkt en ook voorzien van bladornament. De

De preekstoel in Oostrum. Foto Theo Hop

hoofdvorm van de preekstoel is strak en traditioneel, maar de decoraties zijn uitgevoerd in de zwierige stijl van het Rococo (Lodewijk xv-stijl) met asymmetrische S- en C-vormige bladkrullen en schelpmotieven (rocailles).

OOSTRUM (1768)

In 1768 verantwoordden de kerkvoogden van Oostrum een betaling van fl. 72-0-0 aan Dirk Embderveld 'voor het Snidwerk aan de preekstoel'.⁴ Timmerman Tjeerd Dirks had die preekstoel gemaakt en kreeg ervoor (en voor ander werk) een betaling van fl. 154-15-0.

Er zijn overeenkomsten tussen het snijwerk aan het ruggeschot en dat van de preekstoel in Aldeboarn. Opvallend is het rocaille bladornament onder de lezenaar. Kleine bladvormige motiefjes zijn gesneden op de pilasters tussen de kuippanelen. Grotere bladornamenten

Paneel met een afbeelding van de Hoop. Foto Theo Hop

Hoekversiering met de evangelist Johannes. Foto Regn. Steensma

Engelenfiguur met banderol. Foto Regn. Steensma

Hoekversiering met de evangelist Mattheüs. Foto Regn. Steensma

zien we op twee kuippanelen. Passend in een Friese traditie zijn in Oostrum op drie panelen allegorische figuren gesneden, vooral gebaseerd op voorbeelden uit de *Iconologia* van Cesare Ripa⁵: Geloof, Hoop en Liefde. Bijzonder is dat de Hoop, herkenbaar is aan een anker en met een hoorn des overvloeds en een klaverblad. Dat laatste is een symbool van de Heilige Drie-eenheid. Is hier uitgebeeld dat de hoop, gericht op de steun van de drie-enige God, voorspoed brengt?

HALLUM (1773)

Op 6 februari 1773 boekten de kerkvoogden van Hallum de betaling in van fl. 725-0-0 aan de Leeuwarder timmerman Willem Groeneveld 'ter sake voor't Leveren en maken van de nieuwe Predikstoel en wegbreken van de oude met een koperen Ring, waarop de doopbekken komt'. Dirk Embderveld ontving toen fl. 111-0-0 'van't Sniwerk op de paneelen van de predikstoel en het Figuur verbeeldende een Engel etcetera boven op de Kap gemaakt'.⁶ Waarschijnlijk waren in de betaling de kosten van de balusters van het doophek begrepen. Ze worden niet apart vermeld, zoals enige tijd later wel de snijstukken op de zijschotten van de mannen- en vrouwenbanken.

De kuip van de preekstoel uin Hallum. Foto Regn. Steensma

Het opvallendste element aan de preekstoel van Hallum is de engelenfiguur op de preekstoel met de banderol met het opschrift 'Want Siet ik Verkondig U Groot blijdschap'.

Vooraf elementen aan het ruggeschot zijn verwant aan die in Aldeboarn en Oostrum. Die aan de kuip zijn afwijkend. De panelen zijn versierd met enigszins stijve festoenen, maar daar staat tegenover dat de hoekversieringen heel plastisch zijn. Tegen voluten zijn evangelistenfiguren beeldhouwd, steeds met een evangelieboek: Mattheüs met de mens/engel, Marcus met de leeuw, Lucas met de os en Johannes met de adelaar.

De balusters in het doophek met hun asymmetrische bladornamentiek hebben de sierlijke vormen van het Rococo.

RAERD (CIRCA 1770)

Het kerkvoogdijrekeningboek van Raerd over de jaren 1764-1777 is verloren gegaan. Daardoor is het archivaalisch niet bewijsbaar dat Dirk Embderveld het snijwerk voor de preekstoel en het doophek van Raerd maakte. Toch is dit zeker aannemelijk te maken. De overeenkomst met veel details aan de preekstoelen in Oostrum en Hallum is groot en ook gelijkenis tussen de balusters in de doophekken van Hallum en Raerd is opvallend.

In 1780 leverde Embderveld snijwerk aan kerkmeubilair in Raerd en in de kerk leverde hij voor de familie Van Eysinga, die in Raerd de dienst uitmaakte, beeldhouwwerk aan grafstenen en rouwkassen.

Afwijkend van de andere drie preekstoelen heeft die van Raerd, als enige in Friesland, een klankbord met een speels golvende omtrek, geheel passend in de sfeer van het Rococo. Sierlijk zijn ook de balusters van de trapleuningen en de lessenaar met daaronder beeldhouwd een bevallig engelenkopje. Het ruggeschot heeft de rocailles die we van de andere preekstoelen kennen. Op de panelen zijn binnen omlijstingen met bladornament allegorische figuren uitgesneden: Geloof, Hoop, Liefde, Vrede en Gerechtigheid (met de spiegel als attribuut van de Voorzichtigheid)

Het rijk geornamenteerde deurtje van het doophek is voorzien van wapens, die in 1795 zijn afgesneden.

De preekstoel van Raerd. Foto Regn. Steensma

KLEUR EN BEKLEDING

De preekstoel in de kerk van Oostrum is in tegenstelling tot de drie andere voorzien van een imitatie mahonie-houtbeschildering, die zou kunnen zijn aangebracht in 1822, toen het kerkmeubel van de zuidzijde naar de oostzijde van de kerk werd verplaatst.⁷ Toen de preekstoel werd gemaakt, zal hij zijn gevernist. Volgens de kerkvoogdijrekening van 22 december 1768 kreeg Symen Jacobs fl. 5-11-4 betaald voor 'Glansen aan de stoel'.

De preekstoel van Raerd zal, evenals die van Aldeboarn en Hallum, gevernist zijn geweest, maar kreeg in de negentiende eeuw eerst een lichte okerkleurige beschildering en daarna een mahoniehout-beschildering.⁸ In 1909 werd hij naar de oostzijde van de kerk verplaatst en afgeloofd bij de restauratie onder leiding van H.H. Kramer. Bij de kerkrestauratie van 2012 herkreëg hij zijn oude plaats en de kleur van voor 1909.

Zeker in het begin van de achttiende eeuw kwam de gewoonte op om de bovenzijde van preekstoelkuipen te bekleden met laken en franje. Wat betreft Oostrum is daar een expliciete melding van: op 17 oktober 1768 wordt fl. 5-11-4 betaald 'voor laaken en nagels ten dienste tot het bekleeden van de stoel'. Voor de andere drie preekstoelen is er hoegenaamd geen aanwijzing dat ze een dergelijke bekleding eerder kregen dan in de negentiende eeuw.

ANDER WERK VAN EMBDERVELD

In de *Encyclopedie van Friesland* (Amsterdam/Brussel, 1958) wordt onder het lemma 'Dirk Embderveld' houtsnijwerk van zijn hand genoemd aan de preekstoelen van Ternaard (1768) en Idaerd (1774). Waarschijnlijk zijn gegevens van E.J. Penning van het Fries Museum onjuist geïnterpreteerd en betreffen de vermeldingen de preekstoel van Oostrum (1768) en een gevelsteen in de kerk van Idaard (1774).

Een belangrijk project van Dirk Embderveld voor een Friese kerk was in 1763 de vervaardiging van het snijwerk

Paneel met allegorische voorstelling van de Liefde. Foto Regn. Steensma

Paneel met allegorische voorstelling van de Gerechtigheid. Foto Regn. Steensma

voor de door Jan Nooteboom ontworpen Prinsenstoel in de Galileëkerk in Leeuwarden. Dit gestoelte ging verloren, zoals ook veel rijk beeldhouwde rouwkassen teloor gingen.⁹

Sytse ten Hoeve (sthoeve@xs4all.nl) was van 1975 tot 2006 directeur van het Fries Scheepvaart Museum te Sneek. Hij publiceert op het gebied van Friese streek-, kunst- en kerkgeschiedenis. Zijn studies en publicaties richten zich met name op onderwerpen als kerkbouw en kerkinrichting, wooncultuur, ambachtskunst (beeldhouwwerk, decoratieschilderkunst, tegels en aardewerk en zilverwerk). Van zijn hand is ook het boek Friese preekstoelen (Leeuwarden, 1980)

Noten

- 1 Van het in kerken bewaard gebleven beeldhouwwerk, dat archivalisch aantoonbaar van de hand van Embderveld is, noemen we behalve de hier beschreven voorbeelden: het snijwerk aan het orgelfront in Stiens (1777), de herenbank en wapenkuif van de familie Van Scheltinga in Idaerd (1778) en tekstborden in de kerk van Minnertsga (1781). Verder snijwerk aan banken in Grou (1782), het portaal in het koor van de kerk van Ferwert (1792), het pongenbord in Holwerd (1795), de rouwkassen voor Willem Matthias van Viersen in Aldtsjerk (1782) en Cecilia van Sminia in Raerd (1793) en grafzerken in Idaerd voor Arend Cornelis van Scheltinga en Jetske Wiskia van Viersen (1777) en voor Hans Hendrik van Scheltinga (1779). Voor verschillende kerken maakte Embderveld gevelstenen: Berlikum (1774, school), Leeuwarden, Lutherse Kerk (1776), Aegum (1780) en Warten (1783). De console onder de zonnewijzer in de kerkmuur van Jorwert (1775) is ook van zijn hand. Uiteraard leverde de beeldhouwer ook werk in allerlei andere gebouwen en huizen. Goede voorbeelden daarvan zijn te vinden in het Leeuwarder stadhuis in en buiten de Vroedschapszaal (1762) en de Vertrekkamer (1787) en in de voogdenkamer van het Armhuis (Hendrik Nanneshof) te Bolsward (1787).
- 2 Met dank aan de heer W. Dolk, die mij enige genealogische gegevens verstrekke.
- 3 Gemeente-archief Boarnsterhim, Oud Idaarderadeel, kerkvoogdijrekeningboek Oldeboorn nr. NH01-4.
- 4 Historisch Informatiecentrum Noordoost Friesland, Dokkum (Toegangsnr. 081), nr. 055. Kerkvoogdijrekeningboek Oostrum 1690-1789.
- 5 Dirck Pietersz. Pers, *Cesare Ripa's Iconologia* (Amsterdam 1644)
- 6 Tresoor (Toegangsnr. 244-28), Kerkvoogdijrekeningboek Hallum 1755-1785, nr. 11.
- 7 Tresoor, *Schoolmeesterboekje* van het Friesch Genootschap, Oostrum (1857), Hs 1150-19.
- 8 Frank J. van der Waard, *Rapport kleurverkenning van kerkezaal & voorportaal kerk Rauwerd*, (Groningen 2010)
- 9 Sytse ten Hoeve, 'De Prinsenstoel in de Galileëkerk', in: *Leoardia* 40 (2013), blz. 9-13.

ZONDAG 19 JANUARI, 10.30 UUR

Waden, muziektheater

Waden is concert, theater en ontbijt ineen. Het wad en de zee spelen de hoofdrol in een verhaal dat prikkelt, boeit en verstrooit. Fado, folk en chanson wisselen elkaar af als eb en vloed op het wad. Zangeres Ellen Bakker en pianiste Corinne Staal voeren het publiek mee op een muzikale zinnenreis. Waad je mee? Met Ellen Bakker (spel en zang) en Corinne Staal (piano).

Foto: Waden Muziektheater

Entree € 17,50 inclusief ontbijt, Hermes-tsjerke Uitwellingerga
Meer info en reserveren: www.wadenmuziektheater.nl

VRIJDAG 14 FEBRUARI, 20.30 UUR

De Fersyskrivers, Bildts liedjesprogramma

Jan de Vries en Hein Jaap Hilarides bundelen de krachten in 'De fersyskrivers'. In dit liedjesprogramma spelen ze liedjes en vertellen erover. Het programma is afwisselend serieus en grappig.

Entree € 10,-, Mariakerk Boer. Opgave bij Peter Weiland (06-30139260)
Meer info: www.heinjaaphilarides.nl,
www.jandevries.org

Foto: Jan Bonefaas

Foto: Baldur Gitaar Ensemble

ZATERDAG 5 APRIL, 20.00 UUR

Baldur Gitaar Ensemble

Drie gitaristen met unieke instrumenten vormen sinds 2012 samen het Baldur Gitaar Ensemble. Het begon op het conservatorium van Zwolle. Meteen was er de wens om een meer dan gewoon gitaartrio te zijn. Alleen al door het gebruik van speciale instrumenten als de kwartgitaar en de kwintbasgitaar. Het trio wil alle mogelijke muziek spelen door zelf geschikte arrangementen te maken. Maar ook vragen ze componisten in binnen en buitenland om speciaal voor hun ensemble muziek te maken.

Entree € 8,-, kerk Ter Idzard. Reserveren: cultuur@ter-idzard.nl

UITGELICHT

Culturele activiteiten van Plaatselijke Commissies

Verschillende Plaatselijke Commissies van de Stichting Alde Fryske Tsjerken organiseren regelmatig culturele activiteiten in hun kerken. Een overzicht van de tweede helft van 2013 treft u aan op het losse inlegvel bij dit blad. De meest actuele informatie vindt u op de website: www.aldefrysketsjerken.nl/uitagenda. Op deze pagina een selectie van een aantal bijzondere voorstellingen en evenementen.

De najaarsexcursie gaat op zaterdag 5 oktober naar Kimsward, Achlum en Tzum.

Expositie Koninklijk Portret m.m.v. 22 kunstenaars

Foto: Amalia, door Tineke Fischer

De tentoonstelling geeft een breed beeld van twee eeuwen regeren onder de scepter van de Oranje Nassaus en laat zowel de schilderkunst als nieuwe genres in de beeldende kunst zien, zoals kunstfotografie en beeldhouwkunst. De tweeëntwintig deelnemende kunstenaars wonen en werken in Nederland en België. Ze hebben allen een

gevestigde reputatie in Nederland en velen daarbuiten. De kunstenaars gaan ieder hun eigen weg, waarbij ze onze geschiedenis weer actueel hebben gemaakt, door steeds hun visie uit het verleden in het nu te plaatsen.

ZATERDAG 7 DECEMBER 2013 T/M DO 24 APRIL 2014, dinsdag en donderdag t/m zondag van 11.00 – 17.00 uur. Entree gratis, De Kapelle Haskerdijken

ZATERDAG 5 APRIL T/M DO 24 APRIL ook in Museum Willem van Haren, openingstijden: dinsdag t/m zaterdag van 11.00 – 17.00 uur, zondag van 13.00 – 17.00 uur.

Een overzicht van de exposities in onze andere kerken in het kader van Tsjerkepad vindt u op onze website onder de knop 'Actueel'.

STICHTING ALDE FRYSKE TSJERKEN

KERKEN EXCURSIE

Dantumawoude Oostrum Rinsumageest

op zaterdag

van

12.00 tot 17.00 uur

in deze kerken

doorlopend

toelichtingen

15 maart 2014

Kerkbeschrijvingen à € 3,00

in de kerk verkrijgbaar

Voor inlichtingen: 058 213 96 66

of

www.aldefrysketsjerken.nl